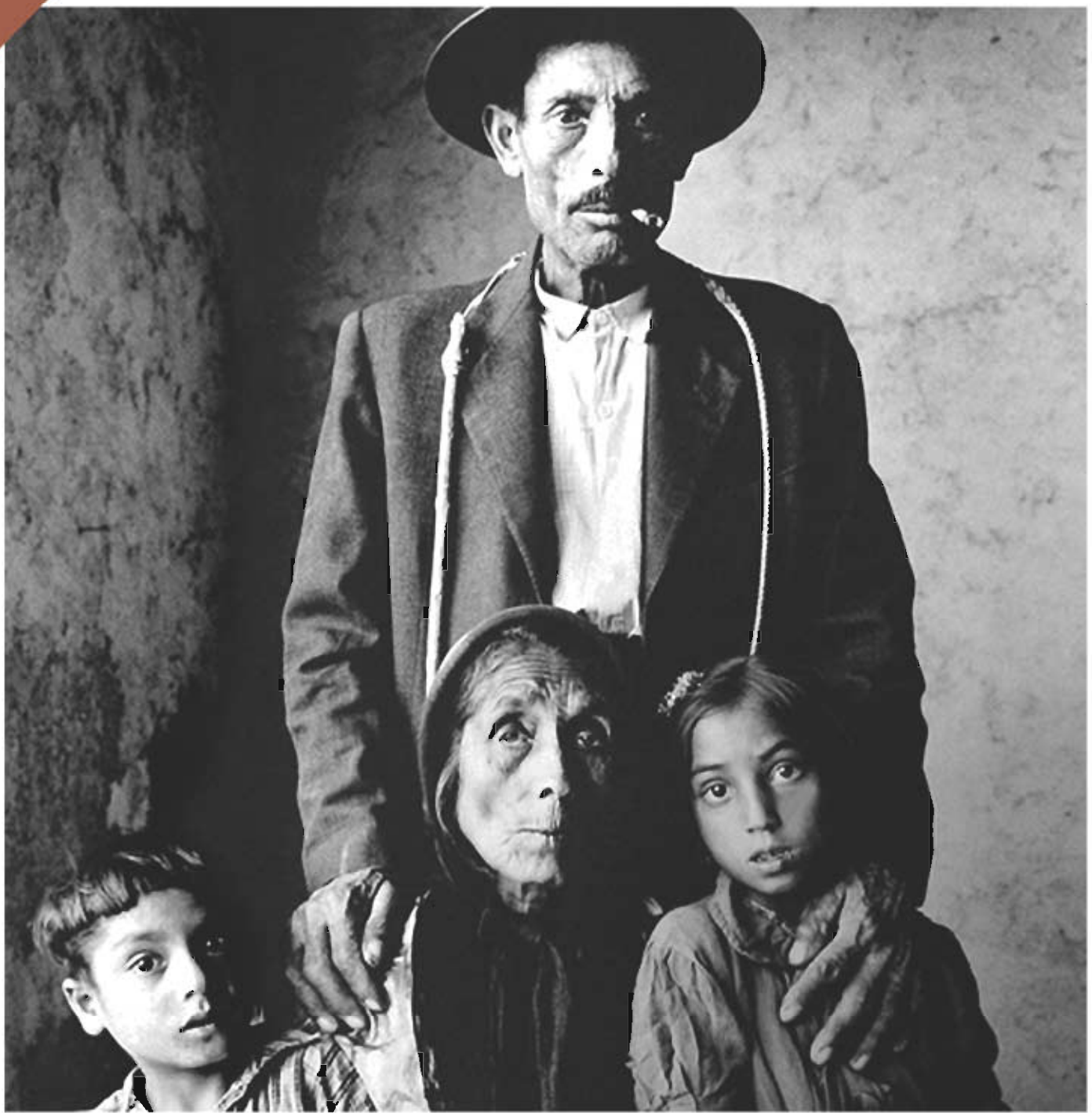

वर्ष चौथे ।
अंक दुसरा । सप्टेंबर २०११
किंमत : ₹ ५

आपले वाङ्मय वृत्त

जिप्सी कुटुंब

व्होग-मुखपृष्ठ

कुझको मुलं

आपले वाङ्मय वृत्त

संपादक
सतीश काळसेकर

वाचकांशी सांस्कृतिक संवाद साधणारे मासिक
वर्ष चौथे । अंक दुसरा । सप्टेंबर २०११

सहज

दीन उस्ताद

अरुण खोपकर

१.

एन. सी. पी. ए.च्या कॅटीनमध्ये एक अगदी वयस्क गृहस्थ एकटेच बसले होते. त्यांचं वय काय असावं ह्याचा मला काहीच अंदाज करता येत नव्हता. ऐंशीच्या आसपास असावेसे वाटत होते. त्यांची मिशी भरदार होती. डोक्यावर टोपी असली तरी केस फारसे नसावेत हे जाणवत होतं. दिसत होते ते केस मेहंदीने रंगलेले. शरीर एकेकाळी भरदार असावं असं वाटत होतं. पण वयोपरत्वे ते थकले होते. त्यांचा चेहरा मला ओळखीचा वाटला, पण मग वाटलं की नाही. आपण त्यांना पूर्वी पाहिलेलं नसावं.

त्यांचं लक्ष फक्त समोर होतं. वेटरने चहाचा कप आणून ठेवला. त्यांनी कप उचलायचा प्रयत्न केला. त्यांच्या हाताला असलेल्या कंपामुळे तो त्यांना उचलता येईना. मग त्यांनी तो चहा कसाबसा बशीत ओतला. मग बशी उचलण्याचा प्रयत्न केला. त्यातही त्यांना यश आलं नाही.

तेवढ्यात एक मध्यम वयाचा इसम आला. त्याने त्यांना पायाला हात लावून नमस्कार केला. त्यांनी आशीर्वाद दिल्यासारखा हात केला. मग त्याच्या मदतीने ते गृहस्थ चहा पिऊ लागले. त्यांचा चहा पिऊन झाल्यावर त्याने त्यांना सांभाळून बरोबर नेलं.

मी बाहेर पडता पडता मला तिथले साउंड एंजिनीअर भेटले. ते म्हणाले, 'तुला वेळ आहे का? तुला परत अशी संधी येणार नाही.' आणखी ते काहीच सांगेनात. आम्ही रेकॉर्डिंग बूथमध्ये गेल्यावर तेच चहा पिणारे गृहस्थ जाजमावर बसलेले दिसले. त्यांच्याभोवती त्यांचा शिष्यवृंद आला आणि ते तबल्यावर बसले. तेव्हा मला एकदम लक्षात आलं की ते उस्ताद खाँसाहेब अहमदजान तिरखवाँ आहेत.

अशा परिस्थितीत त्यांचं रेकॉर्डिंग काय करणार? मला उशिरा जाग येणाऱ्या संस्थेबद्दल राग आला. पण मी काही न बोलता जे काही होईल ते पहायचं असं ठरवून तसाच बसून राहिलो.

मी खाँसाहेबांकडे एकटक बघत होतो. त्यांच्या शरीराची दुर्बलता तर जाहीर होती. कसचं रेकॉर्डिंग आणि कसचा तबला? बालगंधर्वांच्या उतारवयातला एक कार्यक्रम मी अगदी लहानपणी पाहिला होता, त्या वेळच्या त्यांच्या हीनदीन स्थितीची आठवण होऊन मला कससंच व्हायला लागलं. लेहरा सुरू झाला. त्यांनी शिष्यांनी लावलेल्या तबल्यावर हात ठेवला आणि धीम्या लयीत तीन तालाचं पहिलं आवर्तन वाजवलं आणि माझ्या अंगातून वीज चमकून गेली. मी व्ही मीटरकडे बघू लागलो. त्यातल्या सारख्या बोलांच्या लहरींचा आकार अगदी सारखा असल्याचं कानांना तर जाणवत होतं पण त्यांच्या उमटणाऱ्या आकृतींनाही तेच अगदी सारखे आकार होते. एकेका बोलाला मोत्याची गोलाई होती.

मग त्यांनी दिल्ली कायदा वाजवला. धा धा तिडू धा धा तु ना ता ता तिडू धा धा धि ना.

ह्यातला प्रत्येक बोल त्यांनी प्रथम तोंडाने म्हटला आणि नंतर वाजवला. तबल्यातून येणारी व्यंजनं तोंडाने उच्चारल्याइतकी स्पष्ट ऐकू येत होती. मग त्यांनी लयीचे प्रकार करायला सुरुवात केली. एकेका मोत्यासारखा विरळ वाटणाऱ्या बोलांच्या लहरींची एकमेकात गुंफण होऊ लागली. त्यांना एकत्र बांधणाऱ्या सूत्रासारखी बोलांची आस त्यांना गुंफू लागली. मग शोभादर्शकात काचेच्या त्याच त्याच तुकड्यांचे अनंत वेगवेगळे आकार होतात तसा तो कायदा बहरू लागला. आधी एक बीज असावं आणि ते आपल्या डोक्यासमोर द्विगुणित व्हावं, चतुर्गुणित व्हावं, अगणित व्हावं आणि त्याचा डेरेदार वृक्ष व्हावा, मात्र हे डोक्यांना न जाणवता कानांना जाणवावं

असा हा अनुभव होता.

आधी बीज एकले
बीज अंकुरले, रोप वाढले
एका बीजापोटी तरू कोटी
जन्म घेती

मी डोळे मिटून घेतले. एखाद्या कॉम्प्युटर स्क्रीनवर संगीताच्या लयीने जाणारे रंगीत आकार दिसतात त्यापेक्षा कितीतरी वेगळे आणि दमदार आकार मला दिसत होते. त्यांच्यात एक घनता होती, तरलता होती, प्रवाहीपण होतं, महाकाय शिल्पाचं भव्यत्व होतं. मानवी त्वचेच्या तबल्याच्या कातड्यावर होणाऱ्या आघातातून हा नाद निर्माण होत असावा अशी शंकाही येऊ नये असा हा अनाहत नाद होता.

त्या प्रवाहात तबलावादनातल्या लयीचे आणि त्या पलीकडच्या लयीचे कितीतरी अनुभव आले, विकासले आणि विरले. बाहेरचाच कालप्रवाह थांबून तो केवळ बोलांच्या लड्यांतच खेळत राहिला. हळूहळू त्या लड्या विरळ झाल्या. लेहराही थांबला आणि साऊंड रेकॉर्डिंग थिएटरची कृत्रिम शांतता प्रस्थापित झाली.

मी घड्याळाकडे पाहिलं. ह्या अनंताच्या अनुभवाचं मापन करून शकणाऱ्या दुर्बल घड्याळानं हा काल पंचेचाळीस मिनिटं होता असा पोलीस रिपोर्ट सादर केला.

माझ्या मित्रानं तो टेक तांत्रिकदृष्ट्या निर्दोष असल्याचं सांगितल्यावर त्यांचे हात तबल्यापासून वेगळे झाले आणि त्यांच्यात पुन्हा कंप जाणवू लागला. त्यांनी शिष्याला चहा ओतून घायला सांगितलं तेव्हा त्यांच्या पायाला हात लावून मी बाहेर गेलो.

२.

दिल्लीच्या एका कॉलेज हॉलमध्ये स्पिक-मॅके या संस्थेने कॉलेजच्या तरुण मुलामुलींना आपल्या संस्कृतीत असणाऱ्या समृद्ध कलाप्रकारांची ओळख व्हावी ह्यासाठी हा कार्यक्रम आयोजित केला होता. त्यासाठी आमंत्रित प्रमुख कलाकार होते श्री. कलामंडलम् कृष्ण नायर. कलामंडलम् ह्या कथकलीला वाहून घेतलेल्या संस्थेकरता श्री. नायर यांनी इतकी वर्षे उत्तम भूमिका केल्या होत्या की त्या संस्थेचं नाव त्यांच्या नावाचा अविभाज्य भाग झाला होता.

त्यांची कीर्ती मी अनेक वर्षे ऐकली होती आणि त्यांचं शरीर धडधाकट असताना त्यांनी भूमिका केलेला, त्यांच्या उमेदीच्या काळात सादर केलेला एक कथकलीचा कार्यक्रमही मी पाहिला होता. त्यांच्या अद्भुत कलासामर्थ्याची मला प्रचीती आली होती.

ते एकटेच कैलासोद्धारणाचा संपूर्ण प्रसंग सादर करणार होते. त्यांचं वय झालं होतं. अर्धागवायूने त्यांचे पाय काम देत नव्हते. शरीर लटलटत होतं. त्यांना रंगमंचावर आधार देऊन आणलं.

पण अशा अवस्थेत त्यांना लोकांपुढे आणणं योग्य नाही असं मला वाटलं. माझं हृदय त्यांना पाहून भरून आलं. एखादं संपन्न मंदिर उद्ध्वस्त झाल्यासारखं, आणि त्याचे भग्नावशेष उरल्यासारखं त्यांचं शरीर दिसत होतं.

त्यांना खुर्चीवर बसवलं. मला त्यांची काळजी वाटत होती. त्यांच्या दुबळ्या शरीरावर त्यांचं मन आणि त्यांची प्रतिभा मात करू शकेल का? ह्या तरुण मुलांसमोर त्यांचं हसं तर होणार नाही? तारुण्य कधी कधी फार निर्दय आणि उतावळं होऊ शकतं. आणि त्यातून कैलासोद्धारणाचा प्रसंग. राक्षसाने पर्वत उचलावा अशा शक्तीची कामं या शरीराकडून आता अपेक्षिता येतील का?

त्यांनी प्रेक्षकांना हात जोडून नमस्कार केला आणि मग वळून आपल्या साथीदार वादकांना इशारा केला. त्या इशान्याबरोबर एका क्षणात त्यांचा कायापालट झाला. त्या एका हालचालीने तुम्हाला सांगितलं, 'इथे एक महान कलाकार रंगमंचाच्या केंद्रस्थानी उभा आहे. तो सर्वशक्तिमान आहे. त्याचं शरीर भग्न शिलांसारखं असलं तरी त्या प्रत्येक तुकड्यात देवत्व भरून राहिलेलं आहे.'

चेंडा आणि मड्डलम ह्या दोन तालवाद्यांच्या गडगडाटाने सारं सभागृह दुमदुमलं. त्यांच्या तालबद्ध आघातांनी हळूहळू ध्वनीचं एक वर्तुळ तयार होऊ लागलं. त्यांच्या केंद्रस्थानी निश्चल बसलेले कलामंडलम् कृष्ण नायर होते. चेंडा आणि मड्डलमची ही हाक त्यांनी मातेच्या गर्भात असल्यापासून ऐकली होती. तीच हाक आता त्यांच्या मांसातून, हाडांतून, इंद्रियांतून त्यांच्या जाणिवेपर्यंत आणि जाणिवेच्या पलीकडे पोहचली. ते आता केवळ एक व्यक्ती म्हणून अस्तित्वात नव्हते. त्यांच्या पेशीपेशीत हजारो वर्षांतील उत्कृष्ट नाट्यपरंपेचा संपृक्त द्राव भिनला होता. त्या द्रावापर्यंत ही हाक पोहचली. त्यातून चैतन्याची एक प्रचंड त्सुनामी उठली आणि त्यांच्या शरीराला गतिमान करती झाली. ती प्लेटोच्या हालत्या छायांच्या गुहेतून बाहेर पडून तेजःपुंज आणि शाश्वत सत्याकडे झेपावली.

त्यांच्या शरीरात दडलेले अनेक आत्मे हळूहळू मुक्त संचार करू लागले. कधी ते भगवान शिव होते, तर कधी त्यांच्याबरोबर घूत खेळत बसलेली पार्वती झाले. कधी ते शिवपार्वतीच्या भोवती असणारे संगीतकार, वादक बनले तर कधी दासी. ह्या रौद्र आणि वीर रसांच्या अनुभवात त्यांनी संचारी हास्यरसालादेखील आवाहन केलं. कैलासाच्या हादरण्यामुळे एका दासीची काचोळी खाली सरकते. त्याबरोबर ती कशी लाजते आणि आपला स्तन पटकन झाकून घेते हे त्यांनी जाताजाता सहज दाखवलं. त्यांच्या तरुण प्रेक्षकांवरून हास्याची एक सुखद लहर अलगद निघून गेली.

जेव्हा त्यांनी रावण सादर केला तेव्हा त्यांच्या पेशीपेशीत अतिमानवी शक्ती संचारली गेली. त्यांची बोट महाकमलाच्या

(पुढील मजकूर पान क्र. १४ वर)

‘सैतानाच्या खांबावर’... आणि अरुण काळे

धम्मपाल रत्नाकर

माझ्या ‘सैतानाच्या खांबावर’ या काव्यसंग्रहाला २००४ सालचा महाराष्ट्र राज्य शासनाचा लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे पुरस्कार प्राप्त झाला. कोल्हापुरातील एक प्रकाशक दिलीप जठार यांच्या ‘समृद्धी प्रकाशना’ने हा संग्रह छापला होता. संग्रहावरील मुखपृष्ठाची कल्पना माझीच होती. या संग्रहातील कवितांविषयी काही शब्द लिहावेत म्हणून मी प्रसिद्ध समीक्षक डॉ. प्रकाश देशपांडे केजकरसरांना विनंती केली तेव्हा त्यांनी विलक्षण आस्थेने माझ्या कवितेविषयी भाष्य लिहून दिलं होतं. तो मजकूर आम्ही मलपृष्ठावर छापला.

पुरस्कार मिळाल्याची पहिली बातमी मला गौतमीपुत्र कांबळेसरांनी फोनवरून कळवली. त्यांचा मधुकर कांबळे हा भाऊ ‘मुंबई सकाळ’मध्ये नोकरीला आहे. त्यांच्या ऑफिसमध्ये पुरस्कारप्राप्त साहित्यिकांची राज्य शासनाची प्रत बातमीसाठी आलेली होती. त्या यादीमध्ये गौतमीपुत्र कांबळे यांच्या ‘परिज्राजक’ कथासंग्रहालाही राज्य पुरस्कार मिळाल्याची नोंद होती. मधुकर कांबळे यांनी तसं फोनवरून कळवलं होतं. सोबत माझ्याबद्दलही सांगितलं होतं. म्हणून अभिनंदनाचा पहिला फोन मला गौतमीपुत्र कांबळेसरांचाच आला होता. इकडे ‘कोल्हापूर सकाळ’मध्ये जयसिंग पाटील तर ‘लोकमत’मध्ये विजय चोरमारे या दोन मित्रांनीही त्यांच्या कार्यालयातील यादी पाहून माझं अभिनंदन केलं. दुसऱ्या दिवशी वर्तमानपत्रातील फोटो आणि बातमी वाचून दिवसभर अभिनंदनाचे फोन सुरू होते. माझ्या गावाकडे माझा फोटो वर्तमानपत्रात

आल्याचा आणि कुठलं तरी बक्षीस मिळाल्याची माहिती माझ्या आईला कोणीतरी सांगितली. आईने एका दुकानात जाऊन वर्तमानपत्रात आलेल्या माझ्या फोटोवरून हात फिरवून डोळे ओले केले. याआधी माझा फोटो किंवा माझ्या नावाची बातमी कधी आली नव्हती असं नव्हे पण या गोष्टीचं तिला फार अप्रूप वाटलं. आज ती हयात नाही. हे लिहिताना आता तिची फार आठवण येतेय.

शासकीय पुरस्कार दिला गेल्यानंतर इतरही अनेक पुरस्कार सोहळे झाले. मी सध्या जिथल्या मराठी विभागात नोकरी करतो त्या माझ्या श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालयातही माझा सत्कार झाला. त्या वर्षी माझ्यासह कोल्हापूर परिसरातील एकूण सहा साहित्यिकांना पुरस्कार जाहीर झाले होते. ही तशी पहिलीच घटना होती. या सांस्कृतिक घटनेचं स्वागत म्हणून कोल्हापूरच्या ‘श्रमिक प्रतिष्ठान’च्या वतीने आम्हा सहा साहित्यिकांच्या सत्काराचं आयोजन करण्यात आलं होतं. आदरणीय अॅड. गोविंदराव पानसरे यांच्या हस्ते आमचा सत्कार केला होता. मी ज्या संस्थेत कार्यवाह म्हणून काम करतो त्या दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभेच्या वतीनेही माझा सत्कार झाला.

पुढे ‘सैतानाच्या खांबावर’ या संग्रहाला पुण्याचा यशवंतराव

चव्हाण काव्य पुरस्कार, कवी नारायण सुर्वे काव्य पुरस्कार, मिरजेचा शब्दांगण साहित्य पुरस्कार, राधानगरी साहित्य कला मंचचा पुरस्कार इत्यादी पुरस्कार मिळाले.

मात्र नाशिकमध्ये झालेल्या राज्य शासनाच्या पुरस्कार वितरणाच्या सोहळ्याचा अनुभव खास आहे. त्या सोहळ्याच्या निमित्ताने घडलेले प्रसंग, भेटीगाठी, आठवणी आजही ताज्या आहेत. त्या दिवशीच्या सर्व आठवणी कुठेतरी लिहाव्यात असं सारखं वाटायचं. पण कुठे लिहाव्यात असा प्रश्न पडायचा. माझ्या प्रश्नाचा गुंता आदरणीय सतीश काळसेकरसरांच्या पत्रामुळे सहज सुटला : ‘आपले

वाङ्मय वृत्त’मध्ये आम्ही ‘माझा पहिला साहित्य पुरस्कार’ हे एक नवीन सदर सुरू करित आहोत. या वृत्ताने प्रारंभीच मन सुखावून गेलं. आणि ‘सैतानाच्या खांबावर’, नाशिक आणि अरुण काळे यांच्या आठवणीभोवती मन पिंगा घालू लागलं.

डिसेंबर महिना. कडाक्याची थंडी. पहाटे गाडीतून उतरलो. नाशिकमध्ये जाण्याची ती पहिलीच वेळ होती. विचारपूस करून एक लॉज गाठलं. नाशिक म्हटलं की अरुण काळे आणि अरुणची कविता हे समीकरण माझ्या दृष्टीने पक्कं झालं होतं. अरुणच्या कवितेची माझी ओळख ही गौतमीपुत्र कांबळेसरांच्या माध्यमातून झाली होती. त्यांनीच मला ‘सायरनचे शहर’, ‘रॉकगार्डन’ हे संग्रह वाचायला दिले होते. मी अरुणला

पाहिलेलं नव्हतं. 'सायरनचे शहर' संग्रहावरील त्याचं रेखाचित्र पाहिलं होते. तशी आमची ओळख पत्रव्यवहार आणि दूरध्वनीच्या माध्यमाद्वारेच वाढत होती. पुरस्कार वितरण समारंभासाठी नाशिकला येणार असल्याचं मी अरुणला आधीच कळवलं होतं. कारण पुरस्काराच्या आनंदाइतकीच अरुणची प्रत्यक्ष भेट माझ्यासाठी महत्त्वाची होती.

मी तयार झालो आणि लॉजमधून बाहेर पडलो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी नाशिकमध्ये ज्या काळाराम मंदिर प्रवेशासाठी आंदोलन केलं होतं, ते मंदिर पाहण्याची इच्छा होती. मी पत्ता शोधत मंदिराजवळ पोहचलो. संपूर्ण मंदिर फिरून पाहिलं. मी बुद्धिष्ट असल्यामुळे नमस्कार वगैरे करण्याचा माझ्या दृष्टीने काही प्रश्नच नव्हता. प्रत्यक्षात बाबासाहेबांनी जे ऐतिहासिक आंदोलन केलं ते फक्त स्थळ मला पहायचं होतं. ते मी पाहिलं.

मी थोडा वेळ इकडेतिकडे भटकून कार्यक्रमाच्या ठिकाणी पोहचलो. मानधन, प्रवासखर्च यांची व्हाचरं आणि बिलांचे फॉर्म भरून देण्याचं काम सुरू होतं. प्रत्यक्ष कार्यक्रम सुरू होण्यास काही अवधी होता. मग मी पुस्तकांच्या स्टॉल्समधून फेरफटका मारला. चार-पाच पुस्तकं खरेदी केली. बरेचसे ओळखीचे चेहेरे भेटले. त्यामध्ये काहीजण माझ्या पिढीतील, तर काहीजण ज्येष्ठ होते.

पुरस्कार वितरण सोहळ्याची वेळ जवळ आली; तसे बाहेर भटकणारे सगळे सभागृहाकडे वळले. मीही वळलो. सभागृहात प्रवेश केल्याबरोबर एकूण वातावरण भारल्यासारखं वाटलं. सभागृहातील मंचाच्या पडद्यावर पुरस्कारप्राप्त प्रत्येक लेखकाच्या पुस्तकाचं मुखपृष्ठ डिजिटल रूपात लावलेलं होतं. सनईचा मंद पण गोड स्वर घुमत होता. सभागृहातील प्रत्येक खुर्चीच्या मागे पुरस्कारप्राप्त लेखकांच्या नावाच्या कागदी पड्या चिकटवलेल्या होत्या. जो तो आपल्या नावाची खुर्ची शोधत होता. पण सगळं कसं शिस्तबद्ध सुरू होतं. गोंगाट होता पण अनावश्यक गोंधळ नव्हता.

मी माझं नाव शोधत खुर्चीजवळ गेलो; तर काय आश्चर्य... माझ्या खुर्चीजवळ अरुण काळे हा माझा आवडता कवी काखेत कॅरीबॅगची घडी ठेवून थांबलेला. मी रेखाचित्रात अरुणचा चेहरा पाहिलेला होता. मी विचारलं, 'अरुण काळे'—होऽऽ मी धम्मपाल रत्नाकर—अरे वाऽऽ 'जयभीम'! दोघांनी एकमेकांना जयभीम केला. कार्यक्रम सुरू होईपर्यंत गप्पा झाल्या. कार्यक्रमानंतर बाहेर भेटू असं सांगून अरुणने निरोप घेतला.

कार्यक्रम सुरू झाला. मी पुरस्कार स्वीकारला. पहिलाच पुरस्कार त्यामुळे अत्यानंद झालेला. त्यात मौलिक भर म्हणजे अरुणची भेट. कार्यक्रमानंतर चहापान, गप्पा आणि मी अरुणचा निरोप घेतला. त्याच्याकडून राहण्याचा आग्रह पण माझी घरगुती अडचण होती. आई आजारी होती म्हणून नाशिक सोडलं.

मला तसे आजपर्यंत 'सैतानाच्या खांबावर' काव्यसंग्रहासाठी आणि 'विसकट' कादंबरीसाठी राज्य शासनाचे दोन पुरस्कार मिळाले. तर 'हॉटेल माझा देश' संग्रहासाठी महाराष्ट्र फाउंडेशनचा पुरस्कार मिळाला. महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या संस्थांचेही काही पुरस्कार मिळाले. पण 'सैतानाच्या खांबावर' संग्रहासाठी मिळालेला राज्य शासनाचा पुरस्कार फार महत्त्वाचा होता. कारण अरुणची झालेली भेट हा माझ्या दृष्टीने मोठा पुरस्कारच होता. कारण "कुणी अक्षर सुधारण्यासाठी कविता लिहीत नसतो"—अशी भूमिका घेऊन कविता लिहिणाऱ्या अरुणने फुले-आंबेडकरी विचारातील मूल्यांचेच दर्शन आपल्या कवितेतून घडवलं. आणि सम्यक माणसाच्या शत्रूवर, व्यवस्थेवर तुफान दगडफेक केली. नेमका हाच विचार मी सैतानाच्या खांबावर विवेकी दगड मारून कवितेतून मांडला होता. म्हणून आमची नाळ जुळली होती.

माझी जडणघडण चळवळीत झाली. माझ्यावर राजा ढाले ते गौतमीपुत्र कांबळेपर्यंतच्या चळवळीतील फुले-आंबेडकरी विचारधारेच्या आदर्शांचा प्रभाव आहे. नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेवर पीएच.डी.चं संशोधन करण्याच्या निमित्ताने मी सुप्रसिद्ध साहित्यिक राजन गवससर यांच्या सहवासात गेलो. आणि एक प्रकारचं गंभीर वाङ्मयीन भान आलं. माझ्या 'सैतानाच्या खांबावर' काव्यसंग्रहाचं हस्तलिखित त्यांनीच प्रारंभी वाचलं. आणि काही महत्त्वाच्या सूचना केल्या. प्रस्तुत संग्रहातील कवितांची मांडणी त्यांनीच मला करून दिली. पुढे प्रमोद मनोहर कोपडें, जी. के. ऐनापुरे, सतीश काळसेकर यांच्यासारखे ज्येष्ठ भेटले. यांच्याकडूनही काही एक शिकायला मिळालं.

मी पुरस्कारासाठी कधीच काही लिहिलं नाही. आणि कोणी तसं लिहू नये असं मला वाटतं. आजकाल पुरस्कार मिळवण्यासाठी लिहिणारे लोक काय खटपटी करतात हे मी एका साहित्य संस्थेत कार्यवाह पदावर काम करत असल्यामुळे जवळून पाहतो आहे. म्हणूनच आपण लिहिलेल्या चांगल्या कलाकृतीला मिळालेला पुरस्कार महत्त्वाचा वाटतो. माझ्या पहिल्या पुरस्कारासंबंधी मी असंच म्हणेन.

नाशिक भेटीनंतर शिवाजी विद्यापीठाने आयोजित केलेल्या एका कविसंमेलनासाठी अरुण कोल्हापुरात आला होता. ती आमची दुसरी भेट. त्यानंतर पुढे काही काळानंतर अरुण गेल्याची बातमी कानावर आदळली आणि मन, मैत्री, भुईसपाट झाल्याची अवस्था झाली. 'जगण्याला मनासारखी चाल लावता आली नाही' असं लिहिणारा अरुण आज नाही हे आपल्या सर्वांच्या जीवनातील मोठं दुःख आहे. सतीश काळसेकरांच्या भाषेत, "तो हिरा होता"... म्हणून तर त्या हिऱ्याला मी माझा पहिलाच नव्हे तर, मला मिळालेले सगळे पुरस्कार अभिमानाने अर्पण करतो.

□

चार कविता

मनोहर जाधव / प्रमोदकुमार अणेराव
अणेराव / रमेश चिल्ले /
शशिकांत हिंगोणेकर

ऋत्विजच्या कविता वाचल्यानंतर... / मनोहर जाधव

काय बेहतरीन कविता लिहिल्यात या कवीनं
मला जे लिहावं वाटतं
पण लिहिता आलं नाही
ते कसं काय लिहिलं यानं?
हा तर माझा दोस्त पण नाहीय
साधी ओळख पण नाहीय त्याच्याशी माझी
आणि पक्की खबर अशी आहे की
तो या जगात आता नाहीय...

‘कवीनं करून पाहावं सगळंच’
‘सुटणारच असते साथ कधीतरी’
‘बेसावध दुःखावर’
‘नदी नदीच राहते’
‘सगळ्यालाच’
‘कविता जेव्हा सोडून जाते’

या आणि अशा कितीतरी कविता लिहून
तो माझ्या आतील तडफड आणि आक्रंदन
कसं काय लिहू शकतो?
खरं काय आहे सांगू का?
कवी म्हणजे आपला जिगरबाज यार असतो
ओळख नसली तरी...
तो भिडू असतो वाऱ्याचा, झाडांचा, आभाळाचा, समुद्राचा,
पावसाचा, वादळाचा... आणि आपल्या सर्वांचाही
त्याच्या औपचारिक ओळखीची गरज तरी काय?
रक्तातील वेदना आणि प्रार्थना
समानधर्मीमध्ये कायम खळाळतच असते...
आणखी असतं काय काय...

या कवीच्या कवितेतील माणसं आणि दुःखाचा काळोख
माझ्या अवतीभवती
अगदी माझ्या आत पण आहे,
म्हणजे कवी आहेच की आपल्यामध्ये
माझ्यामध्येही!

अशी पटापट... / प्रमोदकुमार अणेराव

अशी पटापट सगळीच बंद केली दारं
आणि कोंडून घेतलं स्वतःला स्वतःत अंतिमतः
उपटत राहिलो वैतागाचे पिकले केस
धुराळा उडत राहिला खूप वेळ अस्वस्थतेचा
जगरहाटी धावूनच आली अंगावर चक्क
रुटीन दार ठोठावत राहिलं खूप वेळ
करकरत राहिली मोहाची आतबाहेरची बिजागरं
खूप वेळ शेकत राहिलो थकून गेलेल्या प्रश्नांच्या पाठीकडं
उठेपर्यंत

खूप वेळपर्यंत सोलत राहिलो हेतूचे निरुद्देश आलू
खूप वेळपर्यंत सोलली टेभरं नाकाने अनेकविध
शोधत राहिलो कल्लोळाचा निनावी उगम
भाजत राहिलो आपल्या विझत्या निखाऱ्यावर तत्त्वाचं भरीत वांगं
निर्ममपणे तोडून टाकलेले परेशान करीत राहिले चिवट धागे
अक्षरशः कोंडून घेतलं स्वतःला
बंद करून घेतली सगळी दारं
तर आतली दारं उघडत गेली फटाफट असं कोठे झालं?
चावतच राहिल्या लौकिकतेच्या लाल मुंग्या आतूनबाहेरून
कोणीच आली नाही मुक्ताई
ताटी उघडा ध्यानदेवा ग्यानदेवा म्हणायला
आणि सगळ्या भाषेतल्या इरसाल शिव्या घालत राहिलो
स्वतःलाच खूप वेळ.
चल याऽऽर खूप कामं पटली आहेत अजून...

न लिहिलेली पहिली कविता / रमेश चिल्ले

गोठ्यात हंबरणाऱ्या वासराला
हातातली सारी कामं
मागं ठेवून माय जेव्हा
गायीच्या कासाला लावायची,
शेपटी वर करून फळता-फळता
ती पाडसाला चाटायची
तेव्हा कदाचित फुटला असेल
मला कवितेचा पान्हा

लहानपणी बापाबरा-
गाडीभर स्वप्न उराशी बांधून
मळ्यातल्या शेषू - चुक्याला
दांडाचं पाणी देऊन झाल्यावर
फुटलेल्या लुसलुसत्या पालवीकडं
बघून, कदाचित -
अंकुरले असतील शब्द
माझ्याही फांदीला

राबत्या कुणब्याच्या घरात
ल्हाणाचा मोठा झाल्यानं
वसरी समोरच्या अंगणात
गोठ्यातल्या गाई-म्हशींना
पिऊन झाल्यावर
नाकात वारं शिरल्यावानी
उंडारणाऱ्या वासराच्या गळ्यातल्या
धुंगरातून कदाचित
फुटलेही असतील स्वर
माझ्या कवितेला

मातीचा गंध छातीभर साठवत
पेरणीसाठी चिखलाचा माणूस
कमी पडणाऱ्या पोरसवदा वयात
बी-भरण आपून देता-देता
तिफणीमागं ठेचाळतांना
ओल्या मातीतून तरारून
उगवणारं धान पाहून कदाचित
फुटलेही असतील कोंभ
माझ्या जाणिवेला

उभ्या जलमाचं दुःख पचवून
निहेतूक, रात्रंदिस कष्टणाऱ्या
माझ्या माईची कंबर जेव्हा
ठणकायची तेव्हा -
रात्रीची सारी आवराआवर करून झाल्यावर
तापला तवा पाठीखाली घेऊन
सान्या बद्ध पडलेल्या वेदना
त्यावर शेकत, पार रात्रीपातोर
काळपटल्या सराकडं एकटक बघताना
तराळणाऱ्या तिच्या डोळ्यातून कदाचित
मला कविता वाहताना दिसली असेल

घरातील कामधंदे उरकली की,
आजीमाय वाकळला हामच्याच

इगरून गेलेल्या चड्डी-कुर्त्याच्या
धडुत्याची रंगीबेरंगी आस्तरं लावायची
विटक्या चिंध्यांच्या भाऊगर्दीत
उठून दिसणाऱ्या वाकळावरल्या लामणदिव्याच्या
उजेडात लिहिली असेन मी
कदाचित माझी पहिली कविता
एकाही शब्दाशिवाय

जीवधेणी रात्र... / शशिकांत हिंगोणेकर

जीवधेणी रात्र
ठोठावते आहे दार
पुनः पुन्हा

ढिली झाली आहे कडी
दाराची आतली

हादरले आहेत
काळजाचे श्वास

उगारलेल्या मुठी
पडल्याहेत गार

ही रात्र जीवधेणी
रक्ताचे झाले आहे पाणी

नवी पुस्तके

ग्लोबलीपनिषद

रवींद्र इंगळे चावरेकर

सर्वत्र ढासळत जाणारी नीतिमत्ता,
मूल्यन्हास, आणि वर्तमानातील
तत्त्वहीन, सत्त्वहीन वास्तव यातून
उमटलेली कविता.

पाने : ९२ / किंमत : ₹ १५०

सातूचं पीठ

महावीर जोधळे

जपान, श्रीलंका, चीन, फिलिपाइन्सच्या
लोकप्रिय लोककथांचे स्वैर रूपांतर.
खास छोट्या वाचकांसाठी.

पाने : ४० / किंमत : ₹ ४०

मल्याळी कविता

अनुवाद : कृष्णा किंबहुने

साहित्य अकादेमीच्या **Indian Literature** ह्या द्वैमासिकात (मार्च-एप्रिल २०११, अंक २६२) मल्याळमचे सुप्रसिद्ध कवी आणि समीक्षक श्री. के. सच्चिदानंदन ह्यांनी मल्याळममधल्या नव्या एकोणीस कवींच्या काही कविता इंग्रजीत भाषांतरित केल्या आहेत, शिवाय मल्याळम भाषेतल्या सध्याच्या कवितेवर एक अप्रतिम टिपणही त्यांनी लिहिले आहे. त्यापैकी निवडक कवितांची इंग्रजीवरून केलेली ही भाषांतरे.

स्किट्झोप्रेनिया / पी. ए. निझामुद्दीन

दूरवरून एक किंकाळी ऐकू येते रात्री.
कुणालातरी संपवून टाकलं असेल
एखाद्या चाकूनं.
मीच असेन खुनी कदाचित
आणि नंतर घेतला असेल आसरा ह्या खोलीत.
आत्तापर्यंत मी कुठं होतो,
घरात, जिन्यावर, की तुरुंगात?
कुणाला विचारवं मी ह्याबद्दल?
आणि मी विचारलं जरी,
तरी ऐकणारा पुन्हा मीच असलो तर?
आत्ता रात्रीचे बारा वाजलेयत हे
मला कुणी सांगितलं?
ऐन दुपारही असू शकेल,
मध्यरात्र किंवा सकाळही असू शकेल.
रात्री मी किंकाळी आणखी तीव्रतेनं ऐकू येते.
खून झालेली व्यक्ती माझी बहिणही असू शकेल.
मी झोपण्याआधी मला गरम पाणी घायची ती
ते जर मी प्यायलं नसतं
तर माझ्यामागं दातदुखी लागली असती
आणि दातदुखीत त्रास फार होतो.
आणि त्रासाची परिणती आत्महत्येत होते.
आत्महत्या नाही का केली मी?
मग ही कविता लिहिणार कोणंय,
मी, माझं भूत, की माझा आत्मा?

सृजन / अनिता थंपी

आंधोळ करताना
नकळत
पाणी यायचं थांबलं
एका शिष्टीनिशी
गंजलेल्या पाइपानं
पाण्याचा प्रवाहच थांबवला
कोरडं व्हायला लागलेलं
नग्न शरीर जेव्हा आखडलं
तेव्हा थरथरत्या वाऱ्यानं
आपलं बोट सरसावलं
एक क्षणभर जाणवली शिरशिरी आणि
दूर उडून गेली भिजलेपणाची वस्त्रं
ग्रीष्मातली वासना नेसलेली मी
विसरूनच गेले सलज्ज असणं
पानगळ लागलेल्या एखाद्या झाडासारख्या
माझ्या केसांच्या एकेक तंतूनं माझ्या शरीरावर
लिहिल्या आपल्या आठवणी :
पाण्यानं,
फक्त दोन
किंवा फार फार तर तीन ओळींत

मल्याळममध्ये / पी. ए. गोपालकृष्णन

जी कादंबरी
ह्या आठवड्यात मी वाचली
ती फ्रेंच आहे
जो सिनेमा मी पाहिला
तो इटालियन होता
जी शंका मला आली
ती संस्कृत व्याकरणाबद्दल होती
माझी जखम बरी झाली
ती एका इंग्लिश मलमामुळं
माझा आनंदय
हिंदुस्तानी संगीतात
माझी मागणीय
आंध्रातल्या रेशनाची
पण
माझी दुपार विभागताना
मी
घोरतो मात्र
फक्त मल्याळममध्ये

वाचनाच्याची रोजनिशी

विलास खोले

‘वाचनाच्याची रोजनिशी’ हे सतीश काळसेकर यांचे पुस्तक म्हणजे वाचनाचे आणि ग्रंथसंग्रहाचे वेड असणाऱ्या एका कवीने वाचकांशी आपल्या वाचनासंबंधी साधलेला संवाद आहे. हा वाचकवर्ग मूलतः ‘लोकवाङ्मयवृत्त’ व ‘साधना’ या नियतकालिकांचा असला, तरी त्या नियतकालिकांतील लेखन आता पुस्तकरूप झाल्यामुळे अखिल मराठी वाचकवर्गाशी या पुस्तकाच्या माध्यमातून या लेखक-कवीने संवाद साधला आहे. वाचन हेच या पुस्तकाचे एकमेव सूत्र असल्यामुळे वरवर पाहता हे लेख सुटे सुटे असले तरी वाचनविषयक ग्रंथाची वेगवेगळी प्रकरणे असे या लेखांचे वर्णन अधिक योग्य होईल, इतके हे लेखन परस्परसंलग्न आणि एकमेकांशी एकरूप झालेले आहे. वाचनवेडी माणसे दिवसेंदिवस कमी होत चालली आहेत. आणि आपण वाचलेल्या पुस्तकांचा आनंद इतरांबरोबर वाटून घेणारी माणसे तर जवळजवळ नाहीतच. काळसेकरांनी या पुस्तकामधून एकीकडे वाचनाचा आनंदोत्सव साजरा केला आहे आणि दुसरीकडे गंभीरपणे वाचलेल्या विविध विषयांवरच्या विविध प्रकारच्या पुस्तकांसंबंधी लिहिले आहे. वाचन हे माणसाचा आनंद कितीतरी वेळा द्विगुणित करते, जगण्याला आधार देते, सुखदुःखांत सोबत करते आणि वाचक व पुस्तक यांच्यात उत्पन्न झालेले मैत्रीचे नाते पक्के करते; विमनस्क असताना, संकटांनी घेरले असताना वाचनात लक्ष लागत नाही हे खरे. तरीही वाचनच आपली सोबत करते, असा लेखकाचा अनुभव आहे. काहीतरी कळावे, जगण्यातल्या प्रश्नांना सामोरे जाताना काही आधार मिळावा यासाठीच काळसेकर यांचे वाचन होत आले आहे. वाचनाचे माहात्म्य आणि वाचनामुळे येणारे सामर्थ्य त्यांनी जागोजाग वर्णन करून सांगितले आहे. मुक्त मनाने जे जे वाचले ते ते वाचकांना सांगावे, आपल्या मनात

आलेल्या विचारांविषयी संवाद साधावा, साहित्याच्या, संस्कृतीच्या व व्यापक अर्थाने जीवनाच्या प्रश्नांसंबंधी मोकळेपणाने बोलावे, या प्रेरणेतून काळसेकरांनी हे लिहिले आहे. त्यांच्या वाचनाला कुठलाही धरबंद नाही. गार्सिया मार्क्वेझपासून वृत्तपत्राच्या रविवार पुरवणीत आलेल्या लेखांपर्यंत आणि राजवाडे-केतकर यांच्यापासून दलित जाणिव्यांची अभिव्यक्ती करणाऱ्या कविता-आत्मकथनांपर्यंत सगळे साहित्य ते मोकळ्या मनाने व स्वागतशील वृत्तीने वाचतात. जसजसे वाचून होईल तसतसे वाचकांपर्यंत पोचवावे, त्याचे महत्त्व वाचकांच्या मनावर बिंबवण्याचा प्रयत्न करावा आणि त्याला वाचनास उद्युक्त करावे, अशी वाचननिष्ठ प्रबोधनाची भावना या लेखनामागे आहे.

वाचन हे त्यांनी अगदी जेव्हापासून—म्हणजे बालपणापासून—सुरू केले तेव्हापासून गंभीरपणे घेतले आहे. वाचनासाठी आणि पुस्तकांसाठी शारीरिक आणि आर्थिक झळ सोसावी लागते याची बोच न ठेवता त्यातून मिळणाऱ्या विशाल व व्यापक आनंदासाठी ते सर्व काही सोसत आले आहेत. जीवनाच्या अपरिहार्य अंगाशी निगडित कर्तव्ये पार पाडत असताना प्रत्येक व्यक्ती कोणते ऐच्छिक कर्म करते यावर तिच्या व्यक्तिमत्त्वाची उंची आणि खोली अवलंबून असते. जगण्याचे वेगवेगळे ऐच्छिक मार्ग उपलब्ध असताना विचारपूर्वक वाचन ही निवड करण्यातून निश्चितपणेच

वाचनाच्याची रोजनिशी सतीश काळसेकर

पाने : २९२
किंमत : ₹ २५०

व्यक्तीच्या सुसंस्कृतपणाचे दर्शन घडते. वाचन हे या पुस्तकाचे केंद्रवर्ती सूत्र आहे.

सतीश काळसेकर यांची वाचनप्रक्रियेतील येरझार मराठी साहित्यापासून पाश्चात्य साहित्यजगतापर्यंत आणि हिंदी भाषेतील साहित्यकृतींपासून अन्य भारतीय भाषांतील भाषांतरित साहित्यकृतींपर्यंत चाललेली असते. शेजारभाषांबद्दल त्यांना अत्यंत आस्था आहे, किंबहुना, त्यांच्या ग्रंथप्रेमाच्या आड भाषाभेद येतच नाहीत. या बाबतीत त्यांची दृष्टी सर्वसमावेशक आहे. जे जे उत्तम ते ते त्यांच्या प्रेमाचा विषय बनते. वृत्तपत्रांच्या साप्ताहिक आवृत्त्यांतील लेख किंवा दिवाळी अंकांतील लेखन त्यांच्यातील वाचकाला वर्ज्य नसते. जेथे तेथे वेगळे विचार, सकस अनुभव त्यांना आढळतात, तेथे तेथे ते विसावतात. वाचनामुळे अनेकजण त्यांचे मित्र झाले आहेत

आणि मैत्री टिकून राहाण्यात वाचन सहाय्यकारी ठरले आहे. “अनेकांनी मिळून केलेल्या एकूण वाचनाचा विस्तार मोठा होतो” हे त्यांच्या अनुभवाचे बोल आहेत. वाचन हीच मित्रत्वाची एक अट आणि वाचन हीच मित्र असण्याची खूण आहे, अशी प्रतिक्रिया वाचन त्यांच्या ठिकाणी निर्माण करते. स्वतःच्या सहजीवनाकडे, भवतालाकडे विशेष डोळस नजरेने पाहू लागणे

हा वाचनापासून घडणारा एक महत्वाचा लाभ होय. 'रीडिंग ट्रॅन्सफॉर्मर्स द वर्ल्ड' असे सार्त्रचे एक वाक्य त्यांनी उद्धृत केले आहे. वाचनामुळे व्यक्तीचे अंतरंग इतके समृद्ध होते की, तिचे विश्वच पालटून जाते. काळसेकर लिहितात, "प्रसंगी ग्रंथ शोभेसारखे वाटतात. हे काही अंशी खरे आहे. पण शोभेसाठी का असेनात, ते मुलाबाळांसमोर घरात असले तर त्यावर त्यांचे डोळे, हात आरंभी बाहेरून आणि नंतर अंतरंगाकडूनही वळतील." त्यांचा हा विश्वास सार्थ ठरवणारे अनुभव ते बालपणापासून घेत आलेले आहेत. त्यामुळेच "आपणास ग्रंथांकडे वळवावे हे मी माझे मिशन मानतो" या शब्दांत त्यांचे एक जीवितध्येय व्यक्त होते.

वाचन करताना आणि वाचन झाल्यावर अंतर्मुख होऊन काळसेकर स्वतःकडे पाहतात आणि आपल्या चुकांकडेही पाहतात. प्रत्येकच ग्रंथामुळे मी आधीहून थोडा अधिक समजूतदार झालो आहे अशी त्यांची भावना होते. त्यामुळे जगताना वाचनाचा आधार मिळत राहिला असा आत्मप्रत्यय त्यांना येतो. त्यांचे वाचन जगण्यातल्या प्रश्नांना सामोरे जाताना काही आधार मिळावा यासाठीही असते. मात्र ते येथेच थांबत नाहीत, असा आधार अन्य वाचकांनाही मिळावा अशी प्रार्थना करतात. वाचनाचा परिणाम नमूद करताना त्यांच्यातला कवी जागा असतो. ते लिहितात, "भोवतालच्या विविधांगी उन्हाळ्याच्या होरपळीत हा वाचनसोहळ्याचा आनंद मनावर आणि शरीरावर गारवा पसरवणारा आणि फुंकर घालणारा आहे." काळसेकर मूलतः कवी आहेत. आणि त्यांच्या कवी असण्याची मुद्रा त्यांच्या या गद्यलेखनावर स्पष्टपणे उमटली आहे.

ग्रंथांना घालायची कळरे, ग्रंथसंग्रहाकांचे स्वतःचे व्यवस्थापन, वेगवेगळी जुनी पुस्तके इत्यादी विषयांवरही काळसेकर स्वानुभवाधिष्ठित भाष्य करतात. ग्रंथसंग्रह करणे व ग्रंथवाचन करणे हा काही काळसेकरांच्या हासेमौजेचा विषय नाही. तो त्यांच्या जगण्याचा एक अविभाज्य घटक आहे, तो त्यांचा जीवनधर्म आहे.

प्रयत्नपूर्वक जमवलेल्या पुस्तकांची देखभाल करण्याची विवचना काळसेकरांना सदैव लागून राहिलेली असते. हाताशी पुरेसा वेळ नसतो, वयपरत्वे शारीरिक ताकदही कमी झालेली असते आणि या दोहोहून महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे सातत्याने घरातच राहणे घडत नाही; तरीही पुस्तकांची काळजी घेणे व त्यांची जपणूक करणे काळसेकर करतच असतात. पुस्तकांविषयी त्यांना वाटणारी काळजी पुस्तकाचा योग्य रीतीने वापर करायला त्यांना प्रेरणा देते. "मला पुस्तक कसेतरी हाताळायला आवडत नाही. बसच्या तिकिटाहून अधिक जाडीचा कागद मी पुस्तकात खुणेसाठी ठेवत नाही. पुस्तक माझ्या पूर्ण मालकीचे असेल तरच त्यावर खुणा करतो."

काही पुस्तकांचे वाचन पुन्हा पुन्हा करावे अशी त्यांची योग्यता

असते, अशा अभिजात कृतींमुळेच साहित्याला समृद्धी प्राप्त होते आणि त्यांच्या वाचनामुळे माणसाच्या मनाचा व बुद्धीचा विकास होत असतो, याचे भान काळसेकरांच्या लेखनातून सातत्याने व्यक्त होते. सत्य, सौजन्य, सद्भाव, सहिष्णुता, निर्भयता या सद्गुणांची जोपासना करते ते साहित्य, या वृत्तीतून पुस्तकांकडे व लेखकांकडे पाहण्याची दृष्टी देणारे हे लेखन आहे. वाचनात येणाऱ्या पुस्तकातील आपल्याला आवडलेली अवतरणे देऊन वाचकांनाही विचारसंपन्न करणारी काळसेकरांची शैली त्यांच्या लेखनाला वजन प्राप्त करून देते आणि त्याचबरोबर विचारांना खाद्य पुरवते. सत्यासाठी संघर्ष करणाऱ्या एमिल झोला या लेखकाची काळसेकरांनी सांगितलेली हकीकत केवळ मराठीच नव्हे, तर अखिल भारतीय लेखकवर्गाने समजावून घेण्याजोगी आहे.

'वाचणाऱ्याची रोजनिशी' ही वाचनाच्या प्रभावाची गाथा आहे. मराठी भाषांतर्गत साहित्यव्यवहाराची चर्चा करणारे आत्मप्रत्ययप्रधान व संस्कारचित्र रेखाटणारे हे लेखन साहित्यकृतींच्या अंतरंगाविषयी कुतूहल उत्पन्न करणारी भाष्ये करते. साहित्यकृतींमुळे भारावून जाऊन केलेल्या या भाष्यांत विविध सांस्कृतिक प्रवाहांचे व प्रवृत्तीचे ईषत् दर्शन घडवण्याची क्षमता आहे. वाचकाने सातत्याने वाचत राहावे, खुल्या मनाने वाचावे, वाचनातून जे जे मिळेल ते ते मिळवावे आणि स्वतःला समृद्ध करावे, अशी अपेक्षा लेखकाने येथे बाळगली आहे. सतीश काळसेकरांच्या अपेक्षेला सुजाण वाचकांचा प्रतिसाद लाभेल असा भरवसा वाटतो.

(१३ ऑगस्ट २०११च्या 'साप्ताहिक साधना'मधील परीक्षणातील निवडक मजकूर, साभार.)

□

नव्या आवृत्त्या

किनिक्सच्या राखेतून उठला मोर
जयंत पवार
मराठी कथेला नवी दिशा देणाऱ्या कथाकाराचा पहिलाच कथासंग्रह. (२०१०चा भाऊसाहेब नंदूरकर साहित्य पुरस्कार व पु. ना. पंडित कथालेखन पुरस्कार प्राप्त.)
पाने : १८० / किंमत : ₹ २०० (दुसरी आवृत्ती)

समाचार
जयदेव डोळे

प्रसार-माध्यमे - विशेषतः वृत्तपत्रे आणि वृत्तवाहिन्या यांच्या गुणदोषांची कसून केलेली झाडाझडती.
पाने : २६८ / किंमत : ₹ २०० (दुसरी आवृत्ती)

आयर्विंग पेन

नितीन दादरावाला

“केवळ फोटो काढणे हीही एक कला असू शकते.”

आयर्विंग पेन

आयर्विंग पेनचा जन्म १६ जून १९१७ रोजी प्लेनफिल्ड, न्यूजर्सी (अमेरिका) येथे झाला. त्याची आई नर्स होती तर वडील घड्याळजी होते. त्याचं शालेय शिक्षण पब्लिक स्कूलमध्ये झालं. वयाच्या अठराव्या वर्षी त्याने 'फिलाडेल्फिया म्युझियम स्कूल'मध्ये चार वर्षांच्या अभ्यासक्रमासाठी प्रवेश घेतला. इथे त्याला एलेक्सी ब्रोडोविच या शिक्षकाने 'जाहिरात क्षेत्रातील डिझाइन' हा विषय शिकवला आयर्विंगचे आर्ट डिरेक्टर होण्याचं स्वप्न होतं. त्यासाठी त्याची धडपडही चालू होती. म्हणून त्याने उन्हाळी सुट्टीमध्ये 'हार्पर बझार' ह्या मासिकात ऑफिसबॉय आणि शिकाऊ कलाकार म्हणून काम केलं. आपल्या कामाचा एक भाग म्हणून त्याने बुटांची अनेक रेखाटने केली. मॅनहटनमधील दुकानं आणि विविध खुणांच्या पाट्या यांचे फोटो काढायला त्याने सुरुवात केली. त्याकाळात छायाचित्रकार बनावं असं त्याच्या मनातसुद्धा नव्हतं. 'फिलाडेल्फिया म्युझियम स्कूल' मधील चार वर्षांचा अभ्यासक्रम पूर्ण झाल्यावर त्या 'ज्युनियर लीग' मासिकात आर्ट डिरेक्टर म्हणून नोकरी मिळाली. नंतर त्याने 'साक्स फिफथ अँव्हेन्यू' ह्या डिपार्टमेंट स्टोरमध्ये नोकरी केली. नोकरी करताना साठवलेले पैसे घेऊन तो वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी मेक्सिकोला गेला आणि एक वर्षभर त्याने तिथे फक्त पेंटिंग केलं. पण नंतर, त्याचा पेंटिंगमधला रस कमी झाला. न्यूयॉर्कला परतल्यावर 'व्होग' मासिकाच्या अलेक्झांडर लिबरमनने त्याला आपला सहाय्यक म्हणून नेमलं. 'व्होग' मासिकाच्या

मुखपृष्ठाची जबाबदारी आता त्याच्याकडे आली. 'व्होग'मध्ये असलेल्या छायाचित्रकाराचं फोटो व आयर्विंगच्या कल्पना यांचा मेळ बसेना म्हणून त्याने स्वतःच छायाचित्रणाचे काम करण्याचा निर्णय घेतला. उसना घेतलेला कॅमेरा आणि स्वतःच्या रेखाटनांच्या पार्श्वभूमीवर त्याने एका कातडी बॅगेचं वस्तुचित्र चित्रित केलं. किरमिजी रंगाचा स्कार्फ, हातमोजे, लिंबू आणि संत्री अशी या वस्तुचित्राची मांडणी होती. १९४३ साली हे छायाचित्र 'व्होग'च्या मुखपृष्ठावर झळकलं आणि एका रात्रीत ह्या नव्या छायाचित्रकाराचा जन्म झाला. एकदा 'व्होग'च्या कव्हरसाठी त्याने मॉडेलच्या चेहऱ्यावर कंपासपेटीतील त्रिकोण, लंबगोल, अर्धवर्तुळ या गोष्टी वापरल्या. चेहरा आणि डिझाइन यांचं मिश्रण त्याने 'व्होग'च्या मुखपृष्ठावर केलं. पेन म्हणतो, "मासिकाचं कव्हर करणं म्हणजे प्रत्येक नव्या अंकाबरोबर एका कोऱ्या भिंतीसमोर उभं राहाणं आणि आपल्या मनात जे विचार येतात, कल्पना येतात त्या छायाचित्रकारला समजावून सांगणं यांत खूप ऊर्जा नष्ट होत होती म्हणून शेवटी मीच कॅमेरा हातात घेतला."

पेनने आपली कामातली गुंतवणूक आणि प्रचंड ताकद सर्व विभागांत झोकून दिली. मासिकाचं संपादन, जाहिराती, फोटोपत्रकारिता, व्यक्तिचित्र, वस्तुचित्र, प्रवास, दूरदर्शन आदी सर्वच क्षेत्रांमध्ये तो कुठलंही काम अगदी लीलया करून करू लागला.

पुढच्या पन्नास वर्षांमध्ये त्याने 'व्होग' मासिकाची जवळजवळ दीडशे मुखपृष्ठं केली.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात १९४४ साली तो इटलीमध्ये होता. त्यावेळी प्रसिद्ध चित्रकार चिरिको याला तो भेटला. चिरिकोने त्याला घरी जेवण्याचं आमंत्रण दिलं आणि रोममधील आपल्या आवडत्या काही खास जागा त्याला दाखवल्या. आयर्विंगने चिरिकोची काही पोर्ट्रेट्स काढली आणि त्यानंतर विसाव्या शतकातील अनेक थोर कलावंत, लेखक ह्यांची पोर्ट्रेट्स काढण्यास सुरुवात केली. या पोर्ट्रेट्समध्ये ऑडेन, पिकासो, चिरिको, जॅकोमिती, हिचकॉक, जेस्पर जॉन, राशेनबोर्ग, टी. एस. इलियट, मार्सेल ड्यूसॅम्प, स्ट्राविन्स्की, ओकीफ सिमॉन दी. बोव्हा, इसामु नागुची, इटालो काल्विनो, डी कूनिंग आदि मान्यवरांचा समावेश होता.

१९५० साली त्याने प्रसिद्ध मॉडेल लिझा फॉन्सब्रिक्सशी लग्न केलं. 'व्होग' मासिकाच्या फ्रेंच आवृत्तीसाठी १९४९ साली तो पॅरिसला गेला. पॅरिसमधील फॅशन आणि त्या काळातील कपड्यांच्या विविध रीतीभातींची त्याने नोंद घेतली. अलेक्झांडर लिबरमनने त्याला एक डिनर जॅकेट घेण्याचा सल्ला दिला आणि पॅरिसच्या उच्चभ्रू वर्तुळात चैन करण्याची संधी दिली. खाण्यापिण्याची अशी चंगळ चालू असतानाच पेनने डोळसपणाने पॅरिसमधले

विविध कलाप्रवाह (ट्रेंड्स) जाणून घेतले. पॅरिसमधले हे वास्तव्य त्याने मनमुरादपणे उपभोगलं.

१९९६ साली पेनने आपल्या कामातील अनेक महत्त्वाच्या प्रिंट्स आर्ट इन्स्टिट्यूट ऑफ शिकागो, नॅशनल पोर्ट्रेट गॅलरी, नॅशनल म्युझियम ऑफ अमेरिकन आर्ट या संस्थांना भेट म्हणून दिल्या.

विविध प्रकाशकांनी त्याची अनेक पुस्तके प्रकाशित केली आहेत. 'मोमेंट्स प्रिझर्व्हड'(१९६०), 'वर्ल्ड्स इन अ स्मॉल रूम'(१९७४), 'फ्लॉवर्स'(१९८०), 'पॅसेज'(१९९१), 'द अँस्ट्रोनॉमर्स प्लान : अ व्हॉयेज टू अर्थ'(१९९९), 'झॉईंग्ज'(१९९९), 'स्टिल लाईफ'(२००१), 'फोटोग्राफ्स ऑफ दाहोमे'(२००४), 'अ नोटबुक अँट रँडम'(२००४) आणि 'अर्थली बॉडीज'(२००५). त्याची अनेक छायाचित्रं नॅशनल पोर्ट्रेट गॅलरी-लंडन, नॅशनल गॅलरी-वॉशिंग्टन, मॉर्गन लायब्ररी अँड म्युझियम-न्यूयॉर्क, जे.पॉल.गेट्टी म्युझियम यांच्या संग्रहात आहेत. पेनने काढलेला एक फोटो २००४ साली लिलावात ५७ हजार डॉलर्सना विकला गेला.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात त्याने अमेरिकन फिल्ड सर्व्हिसमध्ये १९४४ ते ४५च्या दरम्यान छायाचित्रकार म्हणून नोकरी केली व ब्रिटिश आर्मीबरोबर इटलीत आणि नंतर भारतात काम केलं. १९४६ साली तो जी पुन्हा 'व्होग' मासिकात कामाला लागला.

सुरुवातीच्या काळात पेनवर रॉबर्ट फ्रँक ह्या छायाचित्रकाराचा खूप प्रभाव होता. पेन म्हणतो की रॉबर्ट फ्रँकची छायाचित्रं मला आवडतात कारण त्याच्या छायाचित्रांत त्या काळाचं समाजजीवन गोठून गेलंय असं वाटतं.

आयर्विंग पेनच्या छायाचित्रणाच्या शैलीवर त्याचा असा स्वतंत्र ठसा होता आणि अनेक नवोदित छायाचित्रकारांनी त्या विशिष्ट शैलीमुळे त्याचं अनुकरण केलं. जाहिरात क्षेत्रात त्याने अत्यंत उच्च दर्जाचे मानदंड तयार केले.

'व्होग'या मासिकाच्या फ्रँच, अमेरिकन आणि ब्रिटिश आवृत्या तर त्याने गाजवल्या पण मोमा, न्यूयॉर्क, मेट्रोपॉलिटन म्युझियम ऑफ आर्ट, एडिसन गॅलरी ऑफ अमेरिकन आर्ट, बाल्टिमोर म्युझियम ऑफ आर्ट ह्या कलादालनांनासुद्धा त्याच्या छायाचित्रांची प्रदर्शनं भरवून त्याची दखल घ्यावी लागली.

पॉप्युलर फोटोग्राफीने केलेल्या एका जनचाचणीत जगातल्या दहा श्रेष्ठ छायाचित्रकारांमध्ये आयर्विंग पेनची नोंद झाली आहे. तो म्हणतो, "मी एक व्यावसायिक छायाचित्रकार आहे आणि माझ्या कुटुंबासाठी पैसा मिळवण्याचा हा एक उत्तम मार्ग आहे.

प्रचारासाठी फोटो काढणं मला अस्वस्थ करतं. मी व्यावसायिक काम करत असलो तरी ते करताना चित्रविषयात कुठलंही सेन्सेशन निर्माण करण्यासाठी मी लबाडी केलेली नाही. चांगलं छायाचित्र हे प्रेक्षकांशी बोलतं, त्यांच्या हृदयाला स्पर्श करतं. ते पाहिल्यामुळे त्यांच्या धारणेत बदल व्हावा इतकं ते प्रभावी असावं लागतं."

पोर्ट्रेट काढताना व्यक्तीला दोन भिंतींच्या कोपऱ्यात उभं करून त्याने स्वतःची अशी एक वेगळी शैली निर्माण केली. एखाद्या व्यक्तीला कॅमेऱ्याच्या भिंगात पकडण्यापूर्वीच तिला तो ह्या भिंतींच्या कोपऱ्याच्या सापळ्यात पकडतो. काही व्यक्तींना अशा कोपऱ्यात सुरक्षित वाटतं असं त्याचं म्हणणं होतं. व्यक्तीच्या मागे दोन बाजूंना जाणाऱ्या भिंती किंवा पडदे ह्यामुळेच हळूहळू पेनची वेगळी शैली किंवा वेगळेपणा म्हणून चर्चेचा विषय झाले. इंग्रजी ३ आकाराचा हा कोन म्हणजे पेनची विशिष्ट शैली झाली.

तो ज्याचं पोर्ट्रेट काढायचं अशा व्यक्तीला दोन भिंतीत ट्रॅप/कैद करतो जणू कैद झालेल्या व्यक्तीचा आपला नेहमीचा सराईत मुखवटा सहज गळून जातो व पेनला त्या व्यक्तीचं सत्व/सार कॅमेऱ्यात नोंदता येतं. पोस्ट-वॉर वातावरणातील घुसमटलेपण

त्याच्या व्यक्तिछायाचित्रांमधून जाणवतं. दोन राखी रंगाच्या भिंतींच्या कोपऱ्यात जणू ह्या व्यक्ती अडकल्या आहेत, सापळ्यात सापडल्या आहेत अशा प्रकारची ही पोर्ट्रेट्स आहेत. अशा तऱ्हेच्या छायाचित्रांत फक्त मासेल ड्युशीप हा अस्वस्थ दिसत नाही. पोस्ट-वॉर वातावरणाला तोंड देण्याची त्याची ताकद दिसून येते. नंतर ड्युशीपने आपल्या कामामुळे कलाक्षेत्रात जी उलथापालथ केली ती ताकद ह्या पोर्ट्रेटमध्ये पकडली गेली आहे असं वाटतं.

एकदा त्याने रस्त्यावरील जुन्या कपड्यांच्या दुकानातून एक जीर्ण झालेला रग् आणला आणि तो स्टुडिओतील एका भिंतीवर लावला. रंग उडालेल्या विटक्या अशा त्या रगाच्या पुढ्यात काही खोकी ठेवून त्यावर लोकांना बसवून त्याने काही पोर्ट्रेट्स काढली. त्यातील एक हिचकॉकचे पोर्ट्रेट अतिशय सुंदर उतरलं आहे.

पेरू येथे त्याने डॉंगरदऱ्यांमध्ये राहणाऱ्या कुझको जमातीच्या कुटुंबांचे स्टुडिओ फोटो काढले. या जमातीच्या पारंपारिक कपड्यांमुळे आणि स्थानिक स्टुडिओतील काही विशिष्ट गोष्टींमुळे ही पोर्ट्रेट्सची मालिका त्याच्या कामामध्ये वेगवेगळे ठसे उमटवते. ह्या मालिकेमुळे नवनव्या संस्कृतींचा शोध घेऊन त्यांची नोंद घेण्याचं ऐतिहासिक काम त्याच्याकडून झालं. त्याला ह्या नोंदींचं महत्त्व कळू लागल्यानंतर त्याने दाहोमे, मोरोक्को, न्यू

गयाना अशा अनेक ठिकाणी जाऊन स्थानिक लोकांचे स्टुडिओत फोटो घेतले.

तो म्हणतो, “न्यू गयाना आणि आफ्रिकेतील गावांमधील लोकांची जी पोर्ट्रेट्स काढली, ती काढताना मला जाणवला तो मानवी जिवाळा भाषा येत नसतानाही मला कुठलीच अडचण आली नाही आणि त्यांच्या स्पर्शात जी ऊब होती ती मला उच्चभ्रू लोकांच्या स्पर्शातही कधी जाणवली नाही.

‘व्होग’ मासिकाचं व्यासपीठ त्याने अशा प्रकारे विविध प्रकारचे फोटो छापून वापरलं. फक्त गुळगुळीत मॉडेल्सची छायाचित्रं असणाऱ्या या मासिकाची पूर्वीची ओळख त्याने बदलून टाकली. नंतर त्याने लंडन, न्यूयॉर्क येथील विविध छोटे-छोटे उद्योग, त्यांत कामं करणाऱ्या लोकांचे अनेक फोटो काढले. पेरू येथील कुझको जमातीची पोर्ट्रेट्स आणि वरील शहरातील लहान-सहान उद्योग करणारे कामगार, खाण कामगार, रस्तासफाई कामगार, कोळसे गोळा करणाऱ्या बायका या विषयांवरील त्याच्या फोटोमालिका ‘व्होग’ मासिकातून खूप गाजल्या. अत्यंत उच्चभ्रू मॉडेल, लेखक वा कलावंत आणि रस्त्यावरचा एखादा फाटक्या माणूस या सर्वांकडेच आयर्विंग पेन सर्जनशील नजरेने बघतो. त्यात कुठलाच भेदभाव नाही.

आपल्या रोजच्या कपड्यांत आपल्या कामाची हत्यारं, साधनं घेऊन हिंडणाऱ्या या माणसांना स्टुडिओत आणून, अतिशय साध्या पार्श्वभूमीसमोर त्यांना उभं करून, त्यांची वैशिष्ट्यपूर्ण अशी पोर्ट्रेट्स पेनने काढली. ह्या छायाचित्रांमधून त्यांचं वेगळं असं व्यक्तिमत्त्व उठून दिसतं.

पेनने पॅरिसला प्रथम ही लहान-सहान कामं करणारी माणसं पाहिली. त्याला वाटलं की हे नष्ट होत जाणाऱ्या संस्कृतीच शेवटचे वारसदार अवशेष आहेत. त्यांना पकडून आपल्या तात्पुरत्या उभारलेल्या स्टुडिओत त्यांच्या साधनांसहित आणून त्याने त्यांची व्यक्तिचित्रे केली. ही व्यक्तिचित्रे म्हणजे त्या काळाचा माहितीपटच आहे. आज त्यातले कित्येक छोटे व्यवसाय काळाच्या ओघात नष्ट झाले आहेत. अस्तंगत होऊ पाहणाऱ्या संस्कृतीचे हे वारस आहेत. त्यामुळे पेनच्या छायाचित्रांचं एक दस्तावेज म्हणून असणारं महत्त्व उल्लेखनीय आहे.

प्रसिद्ध व्यक्ती, लेखक, कलावंत ह्यांची पोर्ट्रेट्स काढताना एक गोष्ट महत्त्वाची असते, ती म्हणजे त्या व्यक्ती त्यांच्या कर्तृत्वामुळे समाजाला परिचित असतात. त्यांची एक ठळक प्रतिमा समाजमाणसासमोर असते. तेव्हा या परिचित प्रतिमेपलीकडे जाऊन त्याच्या व्यक्तिमत्त्वातील वेगळेपण आपल्या पोर्ट्रेटमधून टिपणं हे छायाचित्रकारासमोरचं एक आव्हान असतं आणि आयर्विंग पेन हे आव्हान पेलण्यात खूपच यशस्वी झालेला दिसतो.

सोफिया लॉरेन म्हणते, “माझ्या वाटचालीच्या अगदी

सुरुवातीच्या काळात पेनने माझे फोटो काढले व त्या फोटोंमुळे जग मला ओळखू लागलं. त्याने निर्माण केलेल्या माझ्या ‘प्रतिमे’मुळे (जी मलाही माहित नव्हती) माझा पुढचा प्रवास निश्चित झाला.”

थेट विषयाशी भिडणारी साथी शैली हे त्याचं वैशिष्ट्य होतं. प्रखर प्रकाश आणि आकारांचा साधेपणा हा त्याच्या शैलीचा प्रमुख भाग होता. त्याच्या बहुतेक कामांमध्ये एकाच दिशेने येणारा प्रकाश दिसतो. त्यामुळे प्रकाश आणि सावली ह्यांतील विरोध अधिक प्रखरतेने अधोरेखित होतो. कृत्रिम गोष्टींचा कमीत कमी वापर त्याने फोटो काढण्यासाठी केला.

न्यूयॉर्कमध्ये त्याने कायम लार्ज फॉर्मेट कॅमेरा व स्टुडिओमध्ये कृत्रिम प्रकाश वापरला; पण प्रवासात मात्र त्याने रोलीफ्लेक्स कॅमेरा, वजनाने हलका असा ट्रायपॉड आणि उपलब्ध असलेला दिवसाचा प्रकाश ह्यावर आपलं छायाचित्रण बेतलं. तो म्हणतो, “दिवसाच्या प्रकाशात इतकी विविधता असते की छायाचित्रकाराला ते एक फुकट मिळालेलं वरदानच आहे.” ह्या माध्यमाद्वारे आपल्याला काय मिळवायचं आहे ह्याविषयी त्याला पूर्ण खात्री होती. त्याच्या कामात योगायोगाने / मिळालेले परिणाम नाहीत. दक्षिण अमेरिकेतील इंडियन लोकांचे फोटो काढताना त्याने सेटसारखा घडीचा स्टुडिओ बनवला व ह्या पोर्टेबल स्टुडिओत त्यांचे फोटो काढले. त्यांना त्यांच्या जगातून उचलून एकदम त्याने स्टुडिओच्या जगात आणले जिथे फक्त श्रीमंत किंवा उच्चभ्रू मॉडेल्सच येऊ शकत होती. त्यामुळे ही छायाचित्रं एकदम वेगळी दिसतात. आफ्रिकेतील मुस्लीम स्त्रियांची अशा स्टुडिओत बुरख्यासहित काढलेली पोर्ट्रेट्स म्हणजे एक प्रकारे सामाजिक भाष्यच आहेत.

लिबरमनने पेनची एक आठवण सांगितली आहे. तो म्हणतो की, “पेन त्याच्या कामाच्या उत्तम दर्जाबाबत अतिशय आग्रही होता. त्याचं पूर्ण समाधान झाल्याशिवाय तो थांबत नसे. एकदा एका ट्रेमधून पडणाऱ्या काचेच्या ग्लासांचं छायाचित्र त्याला काढायचं होतं. तेव्हा महागड्या क्रिस्टल ग्लासांचं छायाचित्र उत्तम काढण्याच्या प्रयत्नात अनेक ग्लास फुटले पण त्याचं समाधान होईपर्यंत तो थांबला नाही.”

व्यावसायिक कलेकडून उपयोजित कलेकडे त्याने कधी संक्रमण केलं ते त्याचं त्यालाही कळलं नाही. पण छायाचित्रण कलेला आधुनिक कलेचा दर्जा देण्यात त्याचाही वैशिष्ट्यपूर्ण सहभाग आहे.

आपल्या कामांसाठी घातलेल्या कपड्यांसहित, आपली साधनं हत्यारं यांच्या सोबतीने वावरणाऱ्या, छोटी कौशल्यं असणाऱ्या कामकरी वर्गातील स्त्रीपुरुषांची पेनने काढलेली पोर्ट्रेट्स त्याच्या उच्चभ्रू मॉडेल्सच्या छायाचित्राइतकीच देखणी आहेत. अत्यंत साध्या अशा पार्श्वभूमीवर एका बाजूने येणाऱ्या

नैसर्गिक प्रकाशात ह्या साध्या माणसांच्या जगण्यातील स्वाभिमान तर दिसतोच पण पेननेही त्यांच्याविषयी व्यक्त केलेला आदर दिसतो. आज त्याच्या ह्या छायाचित्ररूपी नोंदी महत्त्वाच्या ठरतात, कारण रस्त्यावर झाडू मारणाऱ्या सफाई कामगाराची जागा आज सर्व युरोपात मशीनने घेतली आहे. शिंप्यांची दुकानं तर इतिहासजमा होण्याच्या मार्गावर आहेत.

एकच विशिष्ट धंदा करणाऱ्या माणसांच्या वेषात लंडन, न्यूयॉर्क, पॅरिस या शहरांनुसार पडणारा फरक, तेच काम करण्यामधली कामगारांच्या शैलीमधली विविधता त्याने सूक्ष्मतेने टिपली आहे. पॅरिसच्या हॉटेलमधील शेफचा कडकडीत एक सुरकुतीसुद्धा न पडलेला गणवेश, बसमध्ये काम करणारी मुलं, कोळसे टिपणाऱ्या बायका, चिमणी स्वच्छ करणारे, मासे विकणारे, बंबवाला, काचेच्या खिडक्या साफ करणारे; वर्तमानपत्र विकणारे, खाटीक, प्लंबर, रस्ता खोदणारे, रस्त्यावर नाचून खेळ करणारे, दूधवाला ही त्याची पोर्ट्रेट्स उल्लेखनीय आहेत. अशा साध्यासुध्या कष्टकरी लोकांच्या फोटोंत त्यांच्या चेहऱ्यावरचं, आपल्याला सन्मान दिल्याचं कौतुक दिसतं. पेनने त्यांचे फोटो तात्पुरत्या उभारलेल्या घडीच्या स्टुडिओत काढल्याने तो स्टुडिओ ह्या विविध लोकांसाठी जणू एक रंगमंच होऊन जातो. ग्लॅमर असलेल्या व्यक्ती आणि कुठलंही ग्लॅमर नसलेल्या व्यक्ती ह्या दोघांनाही त्याने कॅमेऱ्याद्वारे दिलेली वागणूक सारखीच होती.

साध्या राखी किंवा पांढऱ्या पार्श्वभूमीवर मॉडेलला उभं करून फोटो काढण्याची परंपरा पेनने सुरू केली. त्यामुळे मॉडेलकडे थेट लक्ष जातं. आणि विलक्षण साध्या पार्श्वभूमीमुळे चित्र उठून दिसतं. त्याने ही साधी सरळ शैली प्रस्थापित केली. पेनच्या फोटोंतील साधेपणाचा उल्लेख अनेकांनी केला आहे.

त्याच्या स्टिल लाईफ मालिकेत तो अतिशय छोटे छोटे तपशील दाखवतो. १९४९/५० साली केलेल्या 'न्यूड' मालिकेवरून पेन काळाच्या कितीतरी पुढे होता हे कळतं, कारण त्यानंतर जवळजवळ तीस वर्षांनी, १९८० मध्ये ती दाखवली गेली आणि प्रचंड गाजली. १९५०च्या दशकात त्या प्रिंट्सकडे कोणीही गंभीरपणे पाहायला तयार नव्हतं.

पेनने काढलेली न्यूड्स ही अत्यंत आदिम वाटतात. ती पाहताना पॅरिसमधल्या लुव्र कलादालनातील व्हीनस या ग्रीक सौंदर्य देवतेच्या पुतळ्याची आठवण होते. ह्या न्यूड्सना शिल्पाचा बाज आहे. दगडातून किंवा संगमरवरातून बाहेर आलेल्या ह्या नग्न स्त्रिया वाटतात.

१९४९ ते ५० ह्या दशकाच्या दरम्यान आर्यवर्ग पेनने काही नग्न (न्यूड) अभ्यास-छायाचित्रांची एक मालिका केली. अशा प्रकारच्या छायाचित्रांमध्ये नेहमी कमनीय, सौंदर्याच्या पुतळ्या अशा मॉडेल्स सहसा घेतल्या जातात. पण पेनने बेढब, जाडजूड अशा मॉडेल्स घेऊन वेगवेगळ्या कोनांतून ही छायाचित्रमालिका

केली. ह्या मॉडेल्सची शरीरं ही अतिशय पार्थिव वाटतात. ती पाहून मला पु. शि. रेगे यांच्या 'पुष्कळ' या कवितेचीच आठवण झाली. पुष्कळ अंग तुझं.../ बघतांना किति डोळे पुष्कळ तुझे;/ देतांना पुष्कळ ओठ; बाहू गळ्यांत पुष्कळ, पुष्कळ,/ पुष्कळ ऊर./ पुष्कळच तूं, पुष्कळ-कळावंती,/ पुष्कळ पुष्कळ पुष्कळणारी.

ह्या मालिकेतल्या छायाचित्रांचं प्रथम प्रदर्शन हे १९८० साली 'अर्थली बॉडीज' म्हणून मार्लबरो गॅलरीत झाले. ह्यावरूनसुद्धा कळू शकतं की, अमेरिकेतसुद्धा ही छायाचित्रं तीस वर्ष उपेक्षित राहिली. पेनचं काम हे काळाच्या पुढचं होतं.

नग्न (न्यूड) अभ्यास-छायाचित्रांची मालिका हा त्याने फावल्या वेळेत केलेला उद्योग होता. अतिशय सामान्य दिसणाऱ्या त्याच्या छायाचित्रातील ह्या जाडजूड स्त्रिया रुबेन्स, मातीस यांच्या चित्रांमध्ये दिसणाऱ्या न्यूड्सची आठवण करून देतात. पेन छायाचित्रांमध्ये शरीर अशा प्रकारे दाखवतो की, पाय आणि चेहरा कायम अंधारात असतो. मॉडेल्सचं शारीर सौंदर्य नोंदण्याचा तो प्रयत्न करतो. ह्यातून शारीर आकाराची अमूर्तता आपल्या दृष्टीस पडते. छायाप्रकाशातून शरीराची नग्न वळणं रेघांचं एक अमूर्त आवर्तन घेऊन येतात. शाश्वत शरीराचं मृण्मय पार्थिव दर्शन ह्या नग्न छायाचित्रांमधून दिसतं. शरीराची भव्यता तो प्रकाशाच्या माध्यमातून हलकी-फुलकी करून टाकतो. जणू हे पार्थिव शरीर वजनरहित आहे. त्याची नग्न अभ्यासचित्रं ही नुसती शारीर आकार म्हणून समोर येतात. जणू काही त्यातली वासना गळून गेली आहे. जणू ते शरीराचं वस्तुचित्रच आहे. त्याच्या मॉडेल्स मातीशी नातं सांगणाऱ्या आहेत. सामान्य पण पार्थिव. अशा प्रकारच्या शरीरांनी कधी म्युझियमच्या भिंती बघितल्या नसतील. पण पेनने त्यांना छायाचित्रकलेच्या इतिहासात स्थान मिळवून दिलं. चित्रचौकटीत त्यांचा गच्चपणा दिसतो. शरीराची गोलाई मृदू प्रकाशात उठून दिसते, आणि ती स्त्री जणू नग्नतेचा उत्सव साजरा करते आहे असं भासतं. ह्या प्रतिमा व्हीनस या ग्रीक सौंदर्यदेवतेच्या पुतळ्याच्या जवळपास जातात. स्त्री-तत्त्वाचा, स्त्री-शक्तीचा आदिम आकार ह्या प्रतिमांमधून साकारतो. स्त्री शरीराच्या आदिम शक्तीचा उत्सव त्याच्या अभ्यासचित्रात दिसतो. पृथ्वीच्या अपार सर्जनशीलतेचं ती प्रतीक होते. पारंपारिक नग्न चित्रांना छेद देणारी ही अपारंपारिक मालिका आहे. शैलीपेक्षा सर्जनशीलतेला ह्या साऱ्या मालिकेत महत्त्व आहे. पेनच्या छायाचित्रांतील नग्न स्त्रिया ह्या 'त्या' अर्थाने 'नग्न' वाटतच नाहीत, पेनने टाकलेल्या प्रकाशाची उब त्यांनी पांघरलीय असं वाटतं.

स्टिल लाईफ या सदरात त्याने सिगारेटची थोटकं, कवट्या, हाडं बांधकामाची साधनं यांनाही स्पर्श केला. आकार आणि रचनेच्या संदर्भात त्याचं हे काम म्हणजे फॅशन फोटोग्राफीच्या गुळगुळीत, दिखाऊ वातावरणावरचा उतारा होता. तो म्हणतो,

“माझ्या सिगरेटच्या थोटकांच्या छायाचित्र-मालिकेबद्दल मी खूप संवेदनशील आहे. ती माझी आवडती मालिका आहे. पोर्ट्रेट हे कशाचंही होऊ शकतं हा त्यातून मला मिळालेला धडा आहे.”

समजूनदार डोळ्यांनी पाहिलं तर जगातील प्रत्येक गोष्ट ही कॅमेऱ्यासमोर उभं राहून आपलं अस्तित्व सिद्ध करू शकते. मग त्या मानवी कवट्या असोत किंवा सडत जाणारं सफरचंद असो. बर्फात गोठलेल्या भाज्या असोत की कुरतडलेला पाव सिगरेटचं रिकामं पाकीट, थोटूक असो किंवा पत्त्यांच्या कॅटची पानं असोत; एखादा मोठा लेखक, कलावंत असो किंवा मोरोक्कोतील अज्ञात आदिवासी असो सिग्रेटच्या टाकून दिलेल्या थोटकाचं कुरूप, दीनवाणं रूप तो सुंदर करून टाकतो. अशा विषयांसाठी आपण वेळ देऊ लागतो घ्या पेनच्या भावनेतच त्याचं वेगळेपण आहे.

प्लॅटिनम पॅलाडियम ह्या नव्या तंत्राचा प्रयोग करून केलेल्या ह्या प्रतिमा आहेत. इंक, सिल्व्हर, प्लॅटिनम ही छायाचित्रणातील प्रतिमानिर्मितीत वापरली जाणारी रसायनं / माध्यम आहेत. तो म्हणतो की, “माझ्या आयुष्यातील हजारो तास मी अचूक प्रतिमा / प्रिंट मिळावी म्हणून तिच्यावर ब्रशने रसायनांचा द्रव लावण्यात घालवले आहेत.

त्याने डार्लरूममध्येही अनेक प्रयोग केले. प्रिंट धुण्याची प्रक्रिया तो खूप काळजीपूर्वक करे. त्याचं म्हणणं होतं की खरोखरीचे त्वचेचे रंग ही प्रक्रिया नीट झाली तरच निखरून येतात. त्याच्या न्यूड्स मालिकेवरून ही गोष्ट नीट कळते. १९६० सालाच्या आसपास सिल्व्हर जिलेटिनपेक्षा प्लॅटिनमच्या वापराने प्रतिमेमध्ये खूपच नैसर्गिक छटा येऊ शकतात हे त्याच्या

लक्षात आलं. प्लॅटिनम रसायन प्रिंटवर ब्रशने लावायला लागत असे. जिलेटिन सिल्व्हर प्रिंटमध्ये येणारा गुळगुळीतपणा ह्या प्रक्रियेत नष्ट झाला. प्लॅटिनम आणि सेलेनिअम प्रक्रियेचा त्याने आपल्या कामात नंतरच्या काळात वापर केला. ह्या विस्मृतीत गेलेल्या तंत्राचा खूप कष्ट घेऊन त्याने अभ्यास केला. लायब्ररीत बसून संदर्भग्रंथ शोधून वाचले, टिपणं काढली. सिगरेटच्या थोटकांच्या फोटोतील तपशील किंवा न्यूड मालिकेतील स्त्रियांच्या त्वचेवरील छटा आपल्याला या संदर्भात पाहता येतील.

त्याच्या सिगरेटच्या थोटकांची वस्तुचित्रं प्रचंड टीकेचा विषय झाली पण पेनने त्याची पर्वा केली नाही. १९७५ साली मोमा न्यूयॉर्क येथे ह्या मालिकेतील वस्तुचित्रांचं प्रदर्शन भरवण्यात आलं.

‘कोन्डे नास्त’ हा स्टुडिओ सुरू करून शेवटच्या काळात त्याने आपल्या सहा सहकाऱ्यांबरोबर तिथे काम केलं. मुख्यत्वेरून आपल्या जुन्या निगेटिव्हज पुन्हा प्लॅटिनम माध्यमात प्रिंट करण्याचं काम त्याने केलं. ह्या शिवाय त्याने मानवी कवटी आणि हाडं यांची अनेक वस्तुचित्रं काढली. ही मालिका त्याची मृत्यूविषयक ओढीची किंवा आपला शेवट जवळ आल्याच्या भावनेची जाणीव व्यक्त करते.

७ ऑक्टोबर २००९ रोजी मॅनहटनमधील घरी त्याचं निधन झालं.

nitinda77@gmail.com

□

(दोन उस्ताद, पान क्र. २ वरून)

पाकळ्यांसारखी विस्तीर्ण झाली. त्यांच्या हातांच्या वेगवान आणि सशक्त हालचालींनी शून्यातून कैलासपर्वत उभा केला. त्यांचे स्नायू त्या अदृश्य पर्वताच्या प्रचंड वजनाने थरथरत होते. जेव्हा ते आपल्या प्रयत्नात सफल झाले तेव्हा त्या पर्वताचं वजन रावणाच्या शक्तीच्या तुलनेत शून्य झालं. तो एक वजनविरहीत गोलक बनला. आणि विजयी स्नायू त्याला फुग्यासारखे हवेत उडवू लागले.

होय, अगदी फुग्यासारखे. हा फुगा तुम्ही चॅप्लिनच्या ‘द ग्रेट डिक्टेटर’मध्येही पाहिला आहे. पृथ्वीगोल झालेला हा फुगा चॅप्लिनने सादर केलेल्या हुकूमशहा हिंकेलच्या लत्ताप्रहारांनी असाच उडत होता. तो दृश्य होता. कॅमेऱ्यालाही दिसत होता. तो आजही आपण पाहू शकतो. पिढ्यान्पिढ्यांनी तो पाहिला आणि एकविसाव्या शतकातही तो पाहतील.

पण कलामंडलम् कृष्ण नायर? त्यांची कला निकृष्ट दर्जाच्या दूरदर्शनच्या सरकारी नोकरांच्या फाइलीवजा व्हिडीओत नोंदलेली

आहे आणि फाइलीप्रमाणेच धूळ खात कुजत आहे. लबधबलेल्या शब्दांतलं संवेदनाविहीन भाष्य त्याला साथ करत आहे. एका अतिमानवाच्या कलेचे तुकडे तुकडे करून त्याला नष्ट करू पाहात आहे. पण त्यांची महान शक्ती व्यक्त करणारी एक साथी आणि खरीखुरी प्रतिमा आज आपल्याकडे नाही. मेरा भारत महान है!

जसे महाकाय डायनोसोर गेले तसे महान प्रतिभेचे श्री. नायरही गेले, त्यांच्याबरोबर त्यांची कलाही गेली आणि संपूर्ण कलाशैली काळाच्या ओघात नष्ट होत आहे. अरुण कोलटकर म्हणतात त्याप्रमाणे

*Make way post, jaywalking,
for evolution's automobile
or in its homicidal lights
wither with a smile.*

□

पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या निधनाच्या वर्षी आम्ही शाळेत प्रवेश घेतला. त्या वेळी खेड्यातली पोरं पोत्याची ‘खोळ’ पांघरून पाठीवर दप्तरं घेऊन जायची. ‘शिकलास तर नशीब काढशील’ असं सारखं ऐकवलं जायचं. शिकलेल्या, शिकून-सवरून नोकरीला लागलेल्या खेड्यातल्या माणसाविषयी गावाला आदर. त्याला जास्त कळतं, अशी गावाची भावना. जुन्या-जाणत्या माणसांतही त्याच्या शब्दाला किंमत. असा माणूसही गावातल्या शिकणाऱ्या पोरांविषयी प्रचंड आस्था बाळगणारा. कुणाला वद्दा नसतील, पुस्तकं नसतील तर स्वतःच्या पैशानं आपून देणारा. शिकणाऱ्या मुलाविषयी कुतूहल असणारा तो काळ. ज्या गावी हायस्कूल असायचं त्या गावात बहिणीची, भावाची, आत्याची, मावशीची अशी कुठल्याही गोतावळ्यातली पोरं शिकायला असायची. एकाएका घरात खंडीभर पोरं. कुणाची कुरबूर नाही की रांधायला लागतंय म्हणून तक्रार नाही. पोरं शिकतात हेच कौतुक. गावात पहिला मॅट्रिक पास झाला-फटाकड्या. पदवीधर झाला. फटाकड्याच फटाकड्या. क. फा. पास झालेल्या वडीलधाऱ्यांना कोण कौतुक! त्यात पुन्हा अत्यंत हलाखीची परिस्थिती असलेल्याचं जास्त कौतुक. त्याच्यासाठी गावातले सगळे जाणते-शिकलेले असे सर्व एकत्र. असे त्याच्यासाठी तालुक्यात, जिल्ह्यात कुणाचेही पाय धरण्यास सर्व तयार. गरिबाचं पारंगं शिकतंय... मदत करा, नोकरी लावा. गाव पै-पै वर्गणी जमा करून पोराला शिकायला मदत करायला तयार. असे कैक शिकले-गावातून परागंदा झाले. काळ बदलला. गावात-वस्तीत शाळा. एका गावात दोन-दोन हायस्कूल. एका तालुक्यात तीन-चार कॉलेज. त्यातच विनाअनुदानाचं पेव फुटलं. गावठी शिक्षणसम्राट तयार झाले. हायस्कूल, कॉलेज हे उत्पन्नाचं साधन बनलं. ज्या गावात कधी काळी शिक्षक म्हणजे देव अशी स्थिती होती तिथे शिक्षक ही विकाऊ वस्तू बनली. ज्याच्याकडे जास्त पैसा तोच होईल शिक्षक. मास्तरच्या नोकरीचे दर काही लाखांवर पोहोचले. नोकरी टिकवण्यासाठी मुलांचे दरवाजे पुजण्याचे स्थिती निर्माण झाली. मोफत पुस्तकं, मोफत ड्रेस, एस.टी.चा पास, बापाला कोंबडी आणि दारू, असा व्यवहार सुरू झाला. प्रवेश घेतला की मुलगा एस.एस.सी. पास. सगळी व्यवस्था परस्पर. गावात एस.एस.सी. पास मुलांचे लोंढेच्या लोंढे. लिहिता-वाचता येत नाही तरीही पास. पुन्हा कॉलेजात खालचीच व्यवस्था वर कायम... शिक्षकांच्या नोकऱ्या टिकवायच्या असतील तर असेल तसा ऐवज ‘वर’ ढकला. गावागावांत पदवीधरच पदवीधर. मग विनाअनुदान डी.एड., विनाअनुदान बी. एड. सगळीकडे ट्रेड फौज. मग कोणी टूम आणली तांत्रिक शिक्षणाची, वैद्यकीय शिक्षणाची, गल्लोगल्ली बी.ए.एम.एस., बी.एच.एम.एस. ज्याच्याकडे पैसा तो बी.ई., एम.बी.बी.एस. पण खेड्यात औषधाला डॉक्टर नाही. अशात आता इंग्रजी माध्यमाच्या चिक्कार शाळा. खेड्यात शिक्षणाने नवे प्रश्न निर्माण केले. ‘शिकला तो भकला’ नवी म्हण रूढ झाली. ज्याला थोडंफार उपजीविकेचं साधन लाभलं तो खेड्यातून नोकरीच्या ठिकाणी पळाला. त्याने पुन्हा गावाची शिव पाहिलीच नाही. मुलगा शहरात ऑफिसर. खेड्यात आई-बाप कुणाच्या तरी बांधावर मजुरीला. नोकरीच्या संधी संपल्या. झीरो बजेट कोण्या मुख्यमंत्र्याने राबवलं. तिड्या-तिड्यावर बेकार पोरांच्या फौजा. आठवडाभर आई-बापानं शेतात मजुरी करायची आणि पोराने त्यांच्या पैशावर चैन करायची. शिक्षणानं खेड्यातल्या श्रमप्रतिष्ठेचं केलं काय, हा नवा प्रश्न. दर्शनी किरकोळ वाटणारा, पण खोलवर खेड्याला पोखरणारा...

विधानसभा, लोकसभा अशा निवडणुका यायच्याच वेळोवेळी. निवडणूक मतदानाच्या आदल्या दिवशी गावात दवंडी दिली जायची - उद्या मतदान जीऽऽ बाबानूऽऽ! मध्येच गावात एखादी जीप घुसायची. त्यातल्या स्पीकरवर ओरडायचे-बैलजोडीवरच शिक्का मारा! गाय-वासरूऽऽ, नका विसरू. खटाराऽऽ ही खूण लक्षात ठेवा! नांगरधारी शेतकरीऽऽ, तुमचा-आमचा विकास करी!... निवडणुकीच्या प्रारंभकाळात सगळ्या पक्षांच्या चिन्हांचा संबंध हा खेड्या-पाड्यातील जनतेशीच असायचा. बैलजोडी, गाय-वासरू, विळा-हातोडा, नांगरधारी शेतकरी, खटारा अशी सगळी चिन्हं कृषिजन्य समूहाशी संबंधित, खेड्यापाड्यांतल्या लोकांना परिचित, आपलीशी वाटणारी. या साऱ्या चिन्हांतून ही सारी निवडणूक, लोकशाही यंत्रणा आपल्याशीच संबंधित आहे, असं खेड्यापाड्यांतल्या माणसाला वाटायचं. पार पडायच्या निवडणुका. सतेवर यायचं सरकार. फारसं लक्ष नसायचं त्यांचंही खेड्याकडे, पण पुरती डोळेझाकही नव्हती. अधूनमधून बोलायचे शेतीविषयी, शेतकऱ्याविषयी, खेड्याविषयी. अभावग्रस्त खेड्याला तेही खूप वाटायचं त्या काळी. हळूहळू बदलत गेली राजकीय पक्षांची चिन्हं. हात, घड्याळ, धनुष्यबाण, कमळ यासारखी नवी. राजकारणाचा खेडखंडोबा. खेड्यापाड्यांत तयार झाले राजकारणी. राजकारण बनला धंदा. धंद्यात सुरू झाली मिळकत. यातूनच गावोगावच्या सहकारी संस्था आल्या मोडकळीस. बोगस संस्थांचं पेव फुटलं. पुढारी तितक्या संस्था. आज गावात धंदेवाईक पुढाऱ्यांनी घातलाय हैदोस. गल्ल्या तितके नेते. त्यांचा एकच

(पुढील मजकूर पान क्र. १६ वर)

अप्टन सिक्लेर हा जगप्रसिद्ध समाजवादी लेखक आहे आणि त्याच्या कादंबऱ्या प्रचारात्मक असूनही उत्कृष्ट असतात हा त्यांतला विशेष आहे. भाषांतरकाराचें नांव दिलेलं नाही, परंतु सर्व हक्क श्री. व्यं. शं. वकील, बी. अ. यांचे स्वाधीन आहेत असें लिहिलें आहे. स्पेनमध्ये जें नुकतेंच लोकयुद्ध झालें, त्यांत फ्रँकोच्या विरुद्ध लढण्याकरितां अमेरिकेंतून सहा असिम स्वयंस्फूर्तीने अनेक अडचणी सोसून स्पेनमध्ये गेले आणि लढले, याची हकीकत यांत मनोवेधक रीतीने सांगितली आहे आणि मूळ पुस्तकाच्या या गुणामुळे भाषांतरही अत्यंत वाचनीय झालें आहे. परंतु भाषांतर म्हणजे काय करायचें असतें इकडे भाषांतरकाराचें दुर्लक्ष झालें आहे, व वाचणाराला कांहीं अर्थ समजला तरच तें चांगलें भाषांतर म्हणतां येईल, याची जाणीव फारशी दिसत नाही. 'मी मुक्या कोंबडीइतकाच माहितगार आहे.' (पा. १४), यावरून कोणाला काय समजेल? त्याचप्रमाणे यात फ्रेंच 'आणि जर्मन उच्चार तर चुकीचे दिलेच आहेत, पण इंग्रजी उच्चार देखील चुकले आहेत, उदाहरणार्थ 'बॉम, बॉमर, साडीन' यांऐवजी बाँब, बाँबर, साडीअिन' असे उच्चार दिले आहेत. यावरून स्पॅनिश तर बहुधा चुकले असतीलच असे अनुमान काढायला हरकत नाही. कांहीं ठिकाणीं निष्कारण परकी शब्द वापरले आहेत. जखमेला 'बँडेज' ऐवजी पट्टी बांधली तरी चालते. अमेरिकेत घागरी नसतांना देखील घागर हा शब्द जर सुचतो (पा. १८) तर पट्टी की सुचत नाही? 'कामराडेन' (५४), 'अफ्फेल्स्टरुडेल' (८३), चुकीच्या उच्चारांत लिहिलेलें जर्मन गाणें (१००), 'डर जंकर' (१२१) यांचा मराठी वाचकांना उपयोग काय? 'स्पेनला विमाने पाठवा' हा अर्थ लिहिल्यावर 'दे झावियों पूर ल स्पेने' (१४४) हे लिहिण्यांत मुद्दा काय? फ्रेंच जाणणाराला देखील या उच्चारांवरून मूळचें फ्रेंच काय आहे हें समजणें कठीण. मराठी लिहितांना देखील कित्येक ठिकाणीं कानाला चमत्कारिक लागतें. 'बरं का,' हे शब्द अद्वातद्वा वापरले आहेत, ते अंग्रजी 'वेल' चे भाषांतर असावें काय? असेल तर तें चूक आहे. मराठीत हे शब्द संभाषणांत पुष्कळ वेळां वाक्याच्या शेवटीं येतात, किंवा दुसऱ्या माणसाचें लक्ष नसलें तर वाक्याचे आरंभी वापरतात. परंतु या पुस्तकांत ते पुष्कळ ठिकाणीं निरर्थक आहेत. तसेच 'अद्यावत' हा शब्द सावरकरी असला तरी चुकीचा आहे. शेवटी विशेष महत्त्वाची चूक म्हणजे, 'दहा चौरस फुटांच्या एका खोलींत तीन विवाहित जोडपीं रहात होतीं हें मी स्वतः माझ्या डोळ्यांनीं पाहिलंय' (पा. ३२). आपण लिहितो त्याचा अर्थ काय होतो इकडे लक्ष न दिल्यामुळे ही चूक झाली आहे. अर्थात चुकीचें एक कारण म्हणजे इंग्रजीतील दोन वाक्यचारा 'टेन फीट स्ववेअर' आणि 'टेन स्ववेअर फीट' यांतला फरक भाषांतरकाराला कळलेला नाही. ही चूक मूळ लेखकाची असेलसें वाटत नाही. त्यानें 'टेन फीट स्ववेअर' लिहिलें असलें पाहिजे, पण त्याचा अर्थ दहा चौरस फूट नसून दहा फूट लांब व दहा फूट रुंदीची खोली, म्हणजे १०० चौरस फूट असा होतो. दहा चौरस फूट क्षेत्रफळ असल्यास ती खोली ४×२॥ किंवा ५×२ अशी काहीतरी असली पाहिजे. तींत एका मनुष्याला देखील राहतां येणार नाही, मग तीन विवाहित जोडपीं कशीं राहणार? ती एकांवर एक रचलीं तरी राहणार नाहीत. असें वर्णन म्हणजे अतिशयोक्तीच्याही पलीकडचें आहे, आणि ही भाषांतरकाराचीच चूक असली पाहिजे. अशा चुका अक्षम्य आहेत, पण कांहीं झालें तरी मूळ पुस्तकच अितकें चांगलें आहे, की अशा भाषांतरानेही मराठी वाचकांना मेजवानी झाल्यासारखें वाटेल यात शंका नाही.

र. धों. कर्वे : 'समाजस्वास्थ्य' १७:४, ऑक्टोबर १९४३ : पाने ८६-८७ : अप्टन सिक्लेर यांच्या 'नो पासारान' या कादंबरीच्या त्याच शोषकाच्या भाषांतरित पुस्तकाचे परीक्षण. (मूळ पुस्तकाचे भाषांतरकार : व्यंकटेश शं. वकील, लोकसाहित्य, मुंबई, १९४३)

(प्रेषक : जयप्रकाश सावंत)

(शुद्धलेखन मूळ उताऱ्याप्रमाणे)

('खेड्यांचा भारत' हद्दपारीच्या टप्प्यात! : पान क्र. १५ वरून)

उद्योग-दिवसभरात कोणाला ना कोणाला तरी ओरबाडणं. सामान्य माणसाशिवाय त्यांना कोण मिळणार ओरबाडायला? तरुण पोराना व्यसनाधीन करून आपल्या पाठीमागून फिरवणं, त्यांच्या साह्यानं दहशत पसरवणं, पुन्हा ओरबाडणं. तालुक्यात त्यांचा असतोच एक समर्थ पुढारी. त्याचीही मदत होते दहशत माजवायला. विश्वस्ताची भूमिका कधीच गेली लयाला. संस्था लुटणाऱ्या टोळ्या जन्मल्या गावोगावी. सेवा सोसायट्या, पतसंस्था, दूधसंस्था, सहकारी साखर कारखाने, जिल्हा बँका या सामान्य माणसाच्या रक्तवाहिन्या. त्यावरच डल्ला मारून बसले हे नागोबा. पुन्हा खासगी सावकारीही त्यांचीच. पोलीस खातंही त्यांचंच. तक्रार करायची कुणाकडे? गावाचा चेहराच बदलून टाकला या राजकारण्यांनी.

(स्वातंत्र्यदिनाच्या निमित्ताने कथाकार व कादंबरीकार राजन गवस यांनी केलेल्या मुक्तचिंतनातील काही अंश. 'महाअनुभव', ऑगस्ट २०११ च्या अंकावरून साधार.)

हिचकॉक

सिगरेटची थोटके

खाटीक

नग्न चित्र

स्टुडियो फोटो

PRINTED BOOK (Under clause 121)

बुक-पोस्ट

हे मासिक 'लोकवाङ्मय गृह प्रा.लि.' यांसाठी प्रकाशनासाठी मुद्रक, प्रकाशक : प्रकाश विश्वासराव यांनी लोकवाङ्मय गृह, भूपेश गुप्ता भवन, दुसरा मजला, ८५, सयानी रोड, प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५. दूरध्वनी : २४३६२४७४ / २४३७६०४२ येथून प्रसिद्ध केले.
मुद्रणस्थळ : न्यू एज प्रिंटिंग प्रेस, भूपेश गुप्ता भवन, तळ मजला, प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५.

संपादक : सतीश काळसेकर, संपर्क : वर्गणी व अंकासंबंधी : ०२२-२४३७६०४२

Website : www.lokvangmayagriha.com

e-mail : lokvangmayagriha@gmail.com

lokvangmaya@gmail.com

वार्षिक वर्गणी : ₹ ६० द्वैवार्षिक वर्गणी : ₹ १२०

'आपले वाङ्मय वृत्त'च्या वर्गणीचा धनादेश 'लोकवाङ्मय गृह प्रा. लि.' या नावाने पाठवावा.